

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी या आमच्या मैत्रिणीची एड्सविषयीची लेखमाला गेल्या वर्षभर आपण वाचली आहे. एड्सविषयी प्रसारमाध्यमातून जे काही आपल्यापर्यंत पोचत त्यापेक्षा ही लेखमाला आपल्याशी काही वेगळंच बोलत होती. प्रत्येक लेख एकाच वेळी हादरवणारा आणि हेलावून टाकणारा अनुभव देत गेला. या लेखांमुळे एड्स आणि एड्सग्रस्त यांच्याकडे कसं बघावं, कसं बघू नये याबाबत आपण कणभर तरी सजग झालो ?

एड्स बरोबरचा प्रवास

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी

माझा प्रवास पुढे चालूच

‘एड्सबरोबर प्रवास’ लिहायला सुरुवात केली तेव्हा तीन-चार लेखांइतकाच त्याचा आवाका असेल असं मी आणि संपादकांनी मानलं होतं; पण दोन-तीन लेखांनंतर संपादकांनी ‘तुम लिखते रहीं...’ म्हटलं, तेव्हा माझा तसा तीळकणाएवढा अनुभव ‘मिळून साऱ्याजणींसह वाटून घेण्याचा मजा और भी आने लगा.

वर्षभर सदर लिहिण्याचा अनुभव असल्यानं त्यातल्या जबाबदारीची जाणीव होतीच. तरीही फारशा कुशंका न काढता मी लिहायचं ठरवलं. बंधन स्वीकारून मोकळी झाले.

एच.आय.व्ही. - एड्स या विषयाभोवती गैरसमजांचं, भीतीचं, दूषणांचं वारूळ जमा झालेलं आहे. या वारूळाच्या केंद्रात आहे, पुरेशा ज्ञानाचा, माहितीचा अभाव. याचा परिणाम या विषयाला सतर्क- सक्षमपणे तोंड देण्यापेक्षा त्याकडे दुर्लक्ष करण्यामध्ये दिसतो. एड्सपेक्षा महत्त्वाचे मानावेत असे अनेक प्रश्न आपल्यासमोर आहेत, असतातच; तेव्हा सर्वांनी याच एका प्रश्नाकडे पाहावं असा हेतू शहाणपणाचा नाही. फक्त तो काही गटांचा प्रश्न आहे, माझा नाही. असं मानलं जातं त्याला माझा विरोध आहे.

महाराष्ट्रात सर्वसामान्य एकंदर समाजात एक-दोन टक्क्यांना लागण आणि त्यांचे जवळचे प्रत्येकी तीन-चार अशा पाच टक्क्यांचा हा प्रश्न मानला तरी त्यासाठी उरलेल्या पंचाणवांचा स्वीकार महत्त्वाचा आहे. स्त्री-प्रश्नांच्या संदर्भात निम्म्यांचा प्रश्न असूनही उरलेल्यांना ‘तुमचा प्रश्न तुम्ही सोडवा, आमचा काय संबंध’ असं वाटल्यानं त्याची तड लागत नाही, हे तर आपण पाहतोच.

लागण टाळण्यासाठी, निरोध, आरोग्य सेवा देताना सार्वत्रिक नित्य दक्षता, औषधोपचार आणि लागण झाल्यास औषधं अशी

तांत्रिक माहिती दोन ओळीत संपते; पण या माहितीचा जीवनात उपयोग करून घेणं न साधल्यानं एड्समुळे मृत्यू पावणाऱ्यांचं प्रमाण पुरेसं घटत नाही. असं होण्याचं कारण समाजानं केलेल्या अस्वीकारात आहे. याकडे साऱ्याजणांसह साऱ्याजणींनीही पाहावं हीच एक विनंती मी या सदरातून आपल्याला करते आहे.

पण यापलीकडे, आज या सदराचा शेवटचा लेख लिहिताना मला वाटतं, की मला माझ्या हेतूपलीकडे जाता आलं. मित्रमैत्रिणींसह सुखदुःखाच्या चार गोष्टी करण्याची संधी मिळाली. मनात भरून राहिलेल्या अनेक कहाण्यांना अक्षरमंचावर यायला मिळालं, ते साऱ्याजणींमुळेच.

‘तुम्हाला स्वतःलाही लागण झाली असती, तर...?’ या क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येकाला कधीतरी कुणीतरी हा प्रश्न विचारतंच. या विषाणूचा शोध लावणाऱ्या रॉबर्ट गॅलींनाही हा प्रश्न विचारला गेल्यावर ते म्हणाले होते, ‘मी उरलेलं आयुष्य त्या विषाणूला नष्ट करण्यासाठी औषध संशोधनात वेचें.’ डॉ. गॅलींचं उत्तर अनेकांना पथदर्शी, जगण्याचा उत्साह वाढवणारं वाटतं. मला मात्र हे उत्तर पटत नाही. मला वाटतं, हे करण्यासाठी लागण होण्याची वाट कशाला बघावी, हे एरवीही करावं, मला हा प्रश्न विचारला गेला तेव्हा मी औषधं घेईन, इतर कुणाला लागण माझ्यामुळे होऊ देणार नाही वगैरे सामान्य उत्तर दिलं. विचारणाऱ्यांना त्याची अपेक्षा नव्हती. त्यांनी पुन्हा ठोकून विचारलं; पण माझ्याजवळ दुसरं उत्तरच नाही. कारण मला खरोखर असं वाटतं की, एच.आय.व्ही. - एड्सच काय, पण कुठलाही प्रश्न समजावून घायला तो स्वतःवरच यायची गरजच नसते. त्यापुढे जाऊन त्या विषयात उतरण्यासाठीही शिक्षण, आवड, इच्छा, क्षमता वगैरे असल्या तरी पुरेसं आहे की. आणि आधीचं काम करणाऱ्यांना त्या रस्त्यावरचे कानेकोपरे पाठ असल्यानं लागण झालीच तर त्याचा प्रवास सहज होईल, त्याचा जराही ताण येणार

नाही, याहून वेगळं काय घडावं! मला वाटतं, स्त्रियांनी स्त्रीप्रश्नांसाठी, दलितानांनी, समलिंगी पुरुषांनी, विविध धर्मीयांनी आपापल्या प्रश्नांसाठी लढावं यात गैर नाही. गैर आहे ते इतरांना तो प्रश्न स्वतःचा नाही असं वाटण्यात 'स्वतःला लागण' असल्याची कल्पना करायला लावणाऱ्या या प्रश्नाचं अजून एक वैशिष्ट्य आहे. हा प्रश्न एम्पथी किंवा स्वानुभूतीकडे आपल्याला नेतो. स्वानुभूती म्हणजे 'दुसऱ्याच्या चपलेत पाय घालून बघणं.' असं बघितल्याशिवाय चप्पल नेमकी कुठं टोचतेय, चावतेय ते कळणार नाही. काउन्सेलिंग मग ते कुठल्याही विषयातलं असो करणाऱ्यांना 'एम्पथी' शिकावी लागते. ती केवळ अभ्यासाचा मुद्दा म्हणून नाही, तर सातत्याच्या अनुभवात त्याचा भाग असावा लागतो. एच.आय.व्ही. काउन्सेलिंग करणाऱ्या माझ्यासारखीला कुणी प्रश्न विचारेल तेव्हाच नाही तर नेहमीच ही कल्पना करावी लागते. त्यातला एच.आय.व्ही. हा अंगठा समान असला तरी चप्पल खुपत-चावत असते ती प्रत्येक वेळी वेगवेगळी. आणि तो फरक त्या त्या व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, शारीरिक वैविध्यांचा असल्यानं वेगवेगळ्या तऱ्हेनं व्यक्त होत असतो. एच.आय.व्ही.पुरता मुद्दा पाहिला तर अगदी एक-दोन ओळींचं नाही, तरी एक कोष्टक मांडून दाखवता येईल इतका सरसहा, धोपट आहे. वय, लिंग, गर्भारपण इ. अमुकतमुक असेल तर येणारे प्रश्न असे असे, त्यावरचे उपायपर्याय तसे तसे, इतकं ते सोपं आहे. त्यातलं वैविध्य असतं ते त्याशिवायचंच. साहजिकच एच.आय.व्ही.चा प्रश्न हा खरं म्हणजे मानवी नातेसंबंधांचा, सत्य, न्याय, विश्वास, जाणीव या नीतिमूल्यांचा आहे, असंच त्यामधून स्पष्ट होत राहतं.

सुनीला चव्हाण आणि तिच्या पतीशी बोलताना मला या वरच्या मुद्द्याची स्पष्टता स्वच्छपणे आली. कशी ती सांगते. सुनीला चव्हाण पहिल्यांदा आल्या, तेव्हा त्यांच्या समजुतीप्रमाणे श्री. चव्हाण आणि मुलगा राहुल या दोघांनाही लागण आहे असं त्या म्हणत होत्या. रिपोर्ट्स जवळ नव्हते; पण तसं त्यांना श्री. चव्हाणांनीच सांगितलं होतं. चव्हाणही सोबत होते. त्यांना कुणा डॉक्टरनं सांगितलं होतं. राहुल आजारी पडला, म्हणून त्याची काहीतरी तपासणी झाली. ती बघून श्री. चव्हाणांनी स्वतःचीही रक्ततपासणी केली. इत्यादी. श्री. चव्हाण आणि बाळाला लागण याचा अर्थ सुनीलालाही लागण असणारच असा साधा अंदाज निघतो. असं वाटून, तरीही खात्री करण्यासाठी एकवार रक्ततपासणी करायची ठरून आम्ही बोललो.

राहुलच्या वेळी बाळंतपणात दूषित उपकरणं वापरल्यानं ही लागण झाली असावी असं श्री. चव्हाणांनी सुनीलाला सांगितलं होतं. त्यावर तिनं तेव्हा पूर्ण विश्वास ठेवला होता. लागणीच्या

कारणाच्या खोलात न जाता, आता परिस्थिती समजून-स्वीकारून पुढं जाऊ या असा माझा सूर होता.

बाळाला लागण आहे हे कळलेलं जोडपं नेहमीच खूप निराश असतं, तसंच हेही होतं. तरी सुनीला धीरानं उभी होती. रक्ताचे नमुने तपासणीसाठी पाठवले, तिघांचेही.

पुन्हा जेव्हा चव्हाण दांपत्य माझ्यासमोर घरी सापडलेले रिपोर्ट्स घेऊन आले, तेव्हापर्यंत तपासणीचे रिपोर्ट्सही आलेले होते. या सगळ्या रिपोर्ट्सची सरळ संगती लावून बघितली तर वेगळंच चित्र दिसलं. श्री. चव्हाणांनाच फक्त एच.आय.व्ही.ची लागण होती. बाकी दोघांही एच.आय.व्ही. निगेटिव्हच होते. बाळाच्या एका वेगळ्याच तपासणीत 'पॉझिटिव्ह' असा शब्द वाचून चव्हाण म्हणाले, 'मला वाटलं.'

बाळ आणि सुनीलाला लागण नाही, म्हणजे एच.आय.व्ही.चा प्रश्न त्या घरासाठी आधीच्या तुलनेत खूपच कमी झालेला दिसत होता. मलाही फार आनंद झाला. तशात सुनीला गर्भवती होती. होणाऱ्या बाळाला लागण होऊ नये म्हणून हे करू ते करू, आदल्या दिवशी बोललो होतो. आता तोही प्रश्न सुटला होता. इतकं असूनही सुनीलाबाईंचा चेहेरा विवर्णच दिसत होता. त्या गप्पच होत्या. मला जरा आश्चर्य वाटलं म्हणून, आणि पद्वत म्हणूनही, मी दोघांशी एकेकट पाच-पाच मिनिटं बोलण्याची विनंती केली.

सुनीला उठून बाहेर निघून गेली. चव्हाणांना सुरक्षिततेच्या कंडोम वगैरे सूचना देऊन मी विचारलं, की सुनीला सोडून कधी कुणाशी लैंगिक संबंध आले आहेत का? चव्हाण प्रथम गप्प बसले, गोपनीयतेची खात्री दिल्यावर म्हणाले, "आठवत नाही."

हे 'आठवत नाही' उत्तर मी अनेकदा अनेकांकडून ऐकलंय म्हणून मी आता थक्क होत नाही. एरवी या उत्तराला माझ्या दृष्टीनं तोड नाही.

सुनीला समोर येऊन बसली. तिला काही विचारावं लागलंच नाही. 'बाळाला, मला लागण नाही याचा खूप आनंद झाला हो मला; पण ते म्हणत होते तसा बाळंतपणातल्या दूषित उपकरणांनी झालेला एच.आय.व्ही. परवडला असता मला. आता ते मान्य करत नसले, तरी मला कळतंय की मी फसवली गेले. राहुलला नाही, ते फार बरं झालं; पण संसारात मूल हवं, तसा विश्वासही हवा ना, तो कुटून आणू मी आता?'

सुनीलाला एच.आय.व्ही. नाही. तरीही तिच्या चपलेत पाय घालून पाहताना मला तिची बोच कळली. तुम्हालाही कळली ना?

यासारख्या प्रश्नांना उत्तरं शोधता येत नाहीत, त्यांचा ताठपणानं सामना करावा लागतो. त्यासाठी हिम्मत जमा करावी

लागते. तिच्यासोबतीनं राहायचं असतं. हे सोबतीचंच काम आपलं आहे.

या कामानं थकायला होत नाही, असं नाहीच. माझं थकणं पाहून मैत्रिणी कधी काळजीनं विचारतात, 'तुझा हा प्रवास संपणार तरी कधी?' मीही स्वतःला विचारते. खूप विचार करकऱून मला एकच उत्तर सुचतं, एच.आय.व्ही.तला फक्त एच.आय.व्ही. उरला की मी हे काम सोडून देईन. त्याला जोडून येणारे सामाजिक दूषणाचे, वाळीत टाकण्याचे, अविश्वासाचे आणि शेवटी आर्थिक अभावाचे मुद्दे संपले की मला या कामात राहण्याची गरज वाटणार नाही. तोपर्यंत मात्र रस्ता समोर आहे. अंगात चालण्याची धमक आहे. सोबतीला सहकारी आहेत. अजून काय हवं?

एच.आय.व्ही. – एड्सची लागण भारतात पोचल्याचं लक्षात येऊन आता वीस वर्षे पुरी होत आली. आज जगातील एच.आय.व्ही. बाधितांपैकी दहा टक्के लोक भारतातले आहेत. असे असले तरी या प्रश्नाचा खरा अंदाज आपल्याला आलेला आहे की नाही याबद्दल शंका आहे.

१ डिसेंबर हा जागतिक एड्स दिन. असा दिवस आला की वर्तमानपत्रात, मासिकात एच.आय.व्ही. – एड्स बद्दलचे लेख दिसतात; पण ज्यांना या प्रश्नांना भिडावंच लागलंय ते सोडून बाकी बरेच लोक हा आपला प्रश्न नाही, असं मानून त्याकडे दुर्लक्ष करतात. डिसेंबर संपला की या लेखांचा मौसमही संपतो.

एच.आय.व्ही. समूळ नष्ट करणारी औषधं किंवा लसी अद्याप तयार झालेल्या नाहीत. त्या संशोधनांच्या टप्प्यावरच आहेत; पण घाबरलेल्या रुग्णांच्या अगतिकतेचा गैरफायदा घेणाऱ्या जाहिराती मात्र सरसहा भेटत राहतात.

एड्सचा प्रश्न वाटतो तेवढा अवघड आणि अनुत्तरित नाही. मात्र प्रश्नाच्या कानाकोपऱ्यांचा शोध घेऊन समजूतदारपणे त्याला उत्तर शोधण्याची वेळ येऊन ठेपलेली आहे. गेली चौदा-पंधरा वर्षे या क्षेत्रात सातत्यानं काम करताना, जे जाणवलं, तेच, साऱ्याजणींना सांगण्यासाठी हे लेख!

परिस्थिती वाकवायची ताकद जिथं जास्त असते, तिथं संकटांना बांध घालणं शक्य होतं. ज्यांच्याजवळ ही ताकद कमी असते किंवा कमी आहे, असंच त्यांनी मानलेलं असतं ते संकटांकडे एकतर दुर्लक्ष करतात किंवा नशीब म्हणून स्वीकारतात!

एच.आय.व्ही.- एड्स हा सुरुवातीला श्रीमंत देशांचा प्रश्न होता, आता जास्त प्रमाणात तो गरीब देशांचा प्रश्न झालाय. सुरुवातीला हा आजार फक्त पुरुषांचा आहे, अशी कल्पना झाली होती. आता स्त्रियांमधलं प्रमाणही वाढत वाढत जवळजवळ बरोबरीला येऊन ठेपतंय.

जगात एच.आय.व्ही.चा अंदाज साधारणपणे १९८०-८१ सालात येऊ लागला. अर्थात प्रत्यक्ष विषाणूचा शोध लागला तो १९८३ मधे. या नव्या आजाराच्या काळजीनं वैद्यकीय क्षेत्रात खळबळ माजली. चर्चा, संशोधनं, तो आजार रोखण्याचे प्रयत्न जोरदार सुरू झाले; पण आमच्या देशातले लोक अगदी शांत होते. त्यांच्या मते या प्रश्नाचा आपल्याशी काही संबंधच नव्हता. ते

प्रश्नचिन्हाचं रूप

– डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

म्हणत, 'आमचा 'एक पत्नी' रामाचा देश आहे. आमच्या विवाहात आम्ही एकनिष्ठतेची शपथ घेतो, तेव्हा असा (असा म्हणजे लैंगिक संबंधातून पसरणारा) आजार आमच्याकडे येऊच शकत नाही, चुकून आलाच तरी फोफावू शकत नाही.' अर्थात 'असे' आजार इतरही अनेक आहेत आणि ते आपल्या देशात भरपूर फोफावलेही आहेत. या परिस्थितीकडे त्यांनी सपशेल डोळेझाक केली. खरं म्हणजे भारतात पहिला रुग्ण आढळून येण्याआधीपासूनच या प्रश्नचिन्हाला रोखण्याचे काही प्रयत्न निश्चित करता आले असते. देशातला 'रक्तसाठा' तपासून घेता आला असता. नागरिकांना जागरूकतेचे इशारे देता आले असते. हे सगळं झालं; पण तुलनेनं बरंच उशिरा.

मग जे व्हायचं होतं ते झालं. १९८६ सालापासून भारतात एच.आय.व्ही. बाधित आढळू लागले. त्यांचं प्रमाण वाढू लागलं. आज जगातल्या बाधितांमधले १०% भारतात आहेत. महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडू, मणीपूर, नागालँड अशा सहा राज्यांत

तर एच.आय.व्ही.नं धुमाकूळ घातला आहे. आपल्याला लागण असेल, अशी शंकाही ज्यांच्या मनात आलेली नाही; अशा गर्भवती शंभर जर्णीमध्ये एखादीला लागण असल्याचं लक्षात येतं आहे.

जगातली लागण लक्षात आली, ती समलिंगी पुरुषांमध्ये; तर भारतात पहिली लागण दिसली शरीरविक्रयाच्या व्यवसायातल्या एका स्त्रीमध्ये. या दोनही घटकांत एक महत्त्वाचं साम्य आहे- समाजाच्या दृष्टीनं नाकारलेपणाचं! हे सांगण्याचं कारण, कोणताही आजार हा खरं म्हणजे वैद्यकीय प्रश्न! पण इथे तो एक सामाजिक प्रश्न झाला. समाजानं हिणवलेल्यांचा तरीही समाजाचा अपरिहार्य भाग असलेल्यांचा प्रश्न! समाजाच्या उपेक्षेची, नाकारलेपणाची गाठ या रोगाभोवती आणि पर्यायानं रोग्यांभोवतीही बसली. एखाद्या स्त्रीला लागण असेल तर ती बाजारबसवी किंवा पुरुष असेल तर समलिंगी किंवा बाहेरख्याली, असं समीकरण तयार झालं. रोगाला रोखण्याचे प्रयत्न सर्व समाजात करण्यापेक्षा फक्त याच लोकांमध्ये करावे, असा विचार मांडला गेला आणि तसेच प्रयत्न झाले.

हे प्रयत्नही इतके भयंकर की शरीरविक्रय करणाऱ्या या मैत्रिणीपुढे कुणाही संवेदनशील माणसाची मान वर उठू नये.

मुंबईत वेश्यावस्तीत बळजबरीनं तपासणी मोहीम राबवण्यात आली. त्यात ज्यांना लागण आहे असं कळलं, त्यांना 'खास गाडी' करून त्यांच्या मूळ गावी धाडून देण्यात आलं; कारण काय? तर मुंबई स्वच्छ करायची, म्हणून! अर्थात, या प्रयत्नांनी मुंबई स्वच्छ कशी होणार? कारण या स्त्रियांना लागण देणारे आणि त्यांच्याकडून घेणारे तिथेच होते.

या स्त्रियांनी आजार काही घरून आणला नव्हता. कुणा गिऱ्हाइकांनीच तो त्यांना दिलेला असणार होता. हा साधा तर्कही लक्षात न घेता, त्यांना रोगाची खाण म्हणण्यात आलं. एच.आय.व्ही.च्या साथीच्या या बळी होत्या, असं न समजता त्यांना साथीचं कारण मानलं गेलं. नंतर तर या स्त्रियांची तपासणी करून, लागण असेल तर हातावर गोंदवून ठेवावं, अशीही एक अभिनव योजना सुचली होती. कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांनं, ती प्रत्यक्षात आली नाही, हे आपलं नशीब!

त्या बिचाऱ्या बायांची तर आणखीच पंचाईत. त्यांचा व्यवसायच त्यांना या आजारकडे ढकलणारा. तसं होऊ नये, म्हणून कंडोम वापरा म्हणावं तर गिऱ्हाईक हातचं सुटणार. म्हणजे आजारानं सात-आठ वर्षांनी मरायचं, ते आताच भुकेनं मरायची वेळ येणार!

तर अशाप्रकारे ही साथ आधी लक्षात आली ती व्यवसाय करणाऱ्या या बायकांमध्ये आणि तेथून त्यांच्या गिऱ्हाइकांच्या सेतूनं घरातल्या बायकांकडे. मग जेव्हा गर्भवतींमध्ये लागणीचं प्रमाण दिसू लागलं; ते त्यांच्या बाळात उतरलं, तेव्हा आम्ही म्हणू लागलो,

हा साथीचा चौथा टप्पा.

भारतातली साथ आता चौथ्या टप्प्यात पोचली आहे कारण जन्मापासून लागण झालेली बाळं दिसू लागली आहेत. एक प्रश्न मनात येतो, शरीरविक्रय करणाऱ्या बायांच्या मुलांचं काय? तो टप्पा आधीच गाठला असणार आपण! कदाचित त्या बाळांचं अस्तित्व आपण गृहीतही धरलेलं नाही. असो.

एच.आय.व्ही.चा प्रतिबंध करण्यासाठी, सुरुवातीला नागरिकांना जागरूकतेचे इशारे दिले गेले, ते कोणकोणते, हे आठवून पाहावं तर विवाहाबाह्य, विवाहपूर्व संबंध टाळा. अनैतिक संबंध टाळा, अशा प्रकारचे होते. या शब्दांनी एच.आय.व्ही.भोवती अवहेलनेची, दूषणांची एक घट्ट गाठ बसली.

अनैतिक या शब्दाबद्दल तर खूपच काही म्हणता येईल. विश्वासाचं नातं जिथं नाही, फसवणुकीचं, बळजबरीचं आहे, ते अगदी वैवाहिक संबंधही नैतिक कसे काय म्हणावे, हे मला कळत नाही; पण नवऱ्याकडून लागण झालेल्या स्त्रियांना या जाहिरातींमधून कोणतं मार्गदर्शन मिळतं? त्यांनी तर अगदी पूर्ण विवाहांतर्गतच संबंध केलेले असतात. मुद्दा विवाहाचा नाही, असुरक्षिततेचा आहे, हे समजायला आपल्याला बराच वेळ लागला आणि तोपर्यंत परिस्थिती पुढे निघून गेली.

एच.आय.व्ही.ची लागण झालेल्यांचे समजा आपण चार भाग केले- एक लैंगिक संबंधातून लागण झालेल्यांचा, दुसरा दूषित रक्त भरल्यानं झालेला, तिसरा सुया किंवा काही उपकरणांनी दूषित रक्त चुकून शरीरात गेल्यामुळं झालेल्या लागणीचा आणि चौथा मातेकडून बाळाला झालेल्या संसर्गाचा (याशिवाय पाचवा भाग त्यात कुठलाही नाहीच).

तुम्हाला सांगते १९९०-९१ सालापर्यंत आपल्याकडे जे रक्त भरलं गेलं ते एच.आय.व्ही.साठी न तपासताच; कारण तोपर्यंत रक्तपेढ्यांकडे या तपासण्यांचं धोरणच नव्हतं. आता विचार करा की जर एखाद्याला किंवा एखादीला अशा रक्तातून लागण झाली असली तरी 'लागण आहे' एवढं कळल्यावर तो तिच्या/त्याच्या गैरवागणुकीचा दाखलाच मानला जातो. 'विश्वासाच्या नात्यावर बद्धा' असंच त्याकडे बघितलं जातं.

इथे स्त्रिया आणि पुरुष यांच्यासाठीचा फरक दिसतो. दोषी ठरवण्यात आलेल्या पुरुषांना त्यांच्या बायकांनी घराबाहेर काढलं नाही, त्यांची जनसमुहात नालस्ती केली नाही. स्त्रियांच्या बाबतीत समजूतदारीनं वागण्याचे अनुभव मात्र तुलनेनं कमी आहेत.

अशीच एक कौसल्या. तिला लागण असल्याचं कळलं ते तिला नागीण झाल्यावर डॉक्टरांनी एच.आय.व्ही.ची तपासणी केली त्यातून. नागीण हा आजार कांजिण्यांच्याच रोगजंतू-विषाणूंमुळे होतो. विषाणू शरीरात असतात, लहानपणी कांजिण्या

झाल्यापासून प्रतिकारशक्ती थोडी कमी होताच, ते डोकं वर काढतात. एच.आय.व्ही. आहे, कळल्यावर सुना-जावयांसकट सर्वांनी कौसल्याला हवं ते बोलून घेतलं. सर्वांना विनवून ती तिच्या निरपराधीपणाची ग्वाही देत होती. नागिणीनं तिच्या अंगाची आग होत होती; पण आता त्याकडे कुणाचं लक्ष नव्हतं, कौसल्या आत्महत्या करायच्याच विचारात होती. कौसल्याचा धाकटा मुलगा माझ्याकडे आला होता. आईला या अवहेलनेतून वाचवता येण्याजोगा 'खरा किंवा खोटा' (हे त्याचे शब्द!) काही मार्ग आहे का?' 'आईला लागण नसल्याचा 'खोटा' तरी रिपोर्ट देता का?' असं म्हणत होता. तो विस्कटून गेला होता. मी त्याच्याशी बोलले. त्यातून कौसल्याला १९८९ मध्ये गर्भाशय काढण्याच्या शस्त्रक्रियेच्या वेळी रक्त दिलं गेलं असल्याचं कळलं. 'मग त्यातून लागण झालेली असणार' हे ऐकल्यावर त्याचा चेहरा निवळला. 'हे तुम्ही माझ्या घरच्यांना सांगाल का? मी सगळ्यांना इथं बोलावतो,' तो म्हणाला. मग त्याच्या कुटुंबीयांची एक सभाच माझ्या क्लिनिकमध्ये भरली. भरपूर बोलणं झालं. परिस्थिती खूपच निवळली. 'आमच्या घरावरचं सावट तुम्ही दूर केलंत' असं श्रेयही मला एकाअर्थी विनाकारणच देण्यात आलं; पण कौसल्या हसली नाही. आज इतके वर्षे ज्यांच्यासाठी कष्ट काढले, त्यांनी एका रिपोर्टानं आपल्याला नालायक ठरवलं, याचं दुःख तिला विसरता येत नव्हतं.

जवळजवळ ९७-९८ सालापर्यंत अशा कौसल्या आणि दशरथही अनेक भेटले. दशरथांना इतकी भयंकर वागणूक मिळत नसे, एवढाच काय तो फरक!

स्त्रियांमध्ये एच.आय.व्ही.ची लागण दिसण्याचं प्रमाण आता पुरुषांच्या बरोबरीला येऊन ठेपलंय, असं मी सुरुवातीला म्हणाले, त्याच्या जरा खोलात जाऊन पाहूया.

आपण एखाद्या 'असुरक्षित' संभोगाचं उदाहरण घेतलं म्हणजे एक लागण झालेलं माणूस आणि दुसरं न झालेलं गृहीत धरलं आणि कंडोमचा वापरही केलेला नाही, असं मानलं तरी- त्यातही प्रत्येक संभोगातून इकडून तिकडे लागण पोचेलच, असं नाही. तशी शक्यता, अशा शंभर संभोगात एखादीच आहे. अर्थात हा एखादा संभोग पहिला की चोपन्नावा की सत्याऐंशीवा की शंभरावा, ते नाही सांगता यायचं!

ही शक्यताही पुन्हा गुदसंभोगात सर्वांत जास्त! समलिंगी पुरुषांमध्ये होणारे संभोग सहसा गुदमार्गातून होतात. त्यानंतरचा क्रमांक लागतो- योनी संभोगात पुरुषाकडून बाईला लागण होण्याचा; आणि सर्वांत कमी शक्यता, योनी संभोगात बाईकडून पुरुषाला होणाऱ्या लागणीची असते. गुदसंभोगाचा मुद्दा तूर्त वेगळा ठेवला तरी बाधित पुरुषाकडून बाईला लागणीची शक्यता जास्त; पण बाधित बाईकडून पुरुषाला मात्र कमी. असं का? असा

साहजिकच प्रश्न पडेल. तिथं बायकांच्या शरीररचनेचा म्हणजे निसर्गाचाही वाटा आहे. बाईच्या योनीची रचना अशी आहे- त्यात बाधित स्राव जास्त वेळ राहतो. तो आतल्या भागाला, बऱ्याच मोठ्या नाजूक त्वचेला लागतो. सहजपणे संपूर्ण स्वच्छही करता येत नाही. त्यातही पुन्हा आतल्या भागावर काही चरे, जखमा असले तर त्यातून विषाणूंना आत, रक्तात शिरायला सहज जागा मिळते. वरून दिसत नसल्यानं हाही अंदाज बाईला येत नाही. दुखणंही बरेचदा नसतं किंवा असलं तरी ते नेमकं कशामुळे आहे, हे कळत नाही. कळलं तरी लाज, पैसे, वेळ यांचे हिशोब जमले तरच उपचार होण्याची शक्यता बायकांसाठी असते.

हे सगळं खरं; पण लागण देणारा माणूस तर दिसत, कळत असतो ना? त्याला तर ती ओळखत असते. मग अशी धास्ती, निदान शंका येत असली तर तिनं धोका स्वीकारू नये, असं तात्त्विक पातळीवर वाटेल; पण फक्त तात्त्विकच कारण अगदी कितीही वाटत असलं, जाणवत असलं, तरीही प्रत्यक्षात 'नाही' म्हणायची ताकद बायकांकडे अभावानंच असते. गंमत पाहा, गोळ्या, तांबी, इंजेक्शनं अशा तऱ्हांनी, शरीराला थोडा त्रासच देणारी संतती नियमनाची साधनं बायकांनी वापरावीत अशी आहेत; पण एच.आय.व्ही.ला रोखणारं सुरक्षा-कवच मात्र अद्याप स्त्रियांच्या हातात पुरेसं पडलेलं नाही. त्यामुळे तिथंही पुरुषानं निरोध वापरावा, असा आग्रह बाईनं धरावा, असं आपण म्हणतो, यातच सगळं आलं.

तर अशा कारणांनी स्त्रियांमधलं प्रमाण वाढत जातं आहे आणि तेही विशेषतः १५ ते २४ या वयोगटातलं. म्हणजे लग्न आणि पहिलं/दुसरं मूल होतं, तोच काळ.

एड्स प्रतिबंधाच्या संदेशांमध्ये मारे म्हटलं जातं, अनोळखी माणसाशी लैंगिक संबंध टाळा. ते धोकादायक ठरू शकतात; पण कसे टाळायचे? कारण या स्त्रियांनी एकच धोकादायक कृती केलेली असते- लग्न आणि एकाच अनोळखी माणसाशी संबंध केलेले असतात- नवरा.

लग्नाआधी निदान दोघांनीही एच.आय.व्ही.साठी रक्ताची 'ए लायझा' तपासणी करून घ्या. ओळखीचं, विश्वासाचं नातं बांधलं जाईपर्यंत मन आश्वस्त राहिल, असं आपण म्हणू. म्हणतोच. आता सरकारही असंच म्हणतं. एड्स नियंत्रण कार्यक्रमाच्या नव्या जाहिराती बघून मी हे म्हणते आहे.

हे ऐकून सौभाग्यकांक्षिणी मुली म्हणतात, 'आम्ही कसं तसं सुचवणार, ऐकलं तर जाणार नाहीच; पण आम्ही वाईट मात्र ठरू.'

'मातेकडून बाळाला लागण टाळण्याच्या' माझ्या प्रकल्पात ४३% स्त्रियांचं हे पहिलं गर्भारपण होतं. ७५% स्त्रियांचं वय २५हून कमी होतं. म्हणजे लग्नानंतर गर्भारपण आणि लागण दोन्हीसह या

बायका-कसल्या मुलीच येतात, तेव्हा पोटात अक्षरशः कालवंतं.

एक गोष्ट सांगते, स्त्री म्हणजे नीतिमान साध्वी आणि पुरुष म्हणजे अनीतिमान नराधम, असं माझं मत अजिबात नाही. दोन्हीही माणसंच असतात; पण ज्या जोडप्यांना लागण आहे, त्यांच्यापैकी कोणाला आधी लागण झाली असेल आणि ती कशातून झाली असेल, असं बघितलं तर शंभरातल्या नव्वदवेळी आधी नवऱ्याला आणि तीही लैंगिक मार्गानं झालेली दिसते.

इतका ढळढळीत धोका समोर असतानासुद्धा लग्नाच्याआधी या कांक्षी-कांक्षण्यांनी एकत्र जाऊन समुपदेशनही घ्यावं, तपासणीही करून घ्यावी म्हटलं तर, असा विचार पुढं मांडायलाही मुली तयार नसतात. हा अनुभव नुसता ग्रामीण अशिक्षित मुलींमधला नाही. चक्र शहरी डॉक्टर, इंजिनिअर मुलींमधला आहे. हे पाहताना वाटतं, आपण शिक्षण दिलं, आर्थिकदृष्ट्या पायावर ताठ उभं राहायची हिंमत दिली; पण ती हिंमत मनात उतरलीच नाही का? कुठं चुकलं? काय चुकलं? ते तपासून पाहायला हवं. फक्त एच.आय.व्ही.च्या भीतीनं नाही, तो प्रश्न शंभरात एखादीलाच येणार आहे; पण त्यानिमित्तानंही मूलभूत प्रश्नांकडे बोट रोखलं जातंय. ते प्रश्न जास्त महत्त्वाचे आहेत. शरीराची प्रतिकारशक्ती कमी करणारा हा विषाणू रोखता येईल. त्यासाठी आता अँटीरिट्रोव्हायरल औषधे आहेत. आईकडून बाळाला होणारी लागणही रोखता येईल. त्याबद्दल पुढील लेखात आपण बोलूया.

पण, मनांची प्रतिकारशक्ती वाढवण्यासाठी आपण काय करायचं, हा आपला साऱ्याजणींचा प्रश्न आहे. त्याचं उत्तर आपलं आपल्यालाच शोधायला लागणार आहे.

(क्रमशः)

अस्तित्वाचे कारण

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

‘जन्माला आलेल्या प्रत्येक माणसाचं जीवनाच्या अवकाशात एक महत्त्वाचं काम असतं.’ अशी माझी एक श्रद्धा आहे. श्रद्धा अशासाठी म्हणतेय कारण भेटणाऱ्या प्रत्येकच अस्तित्वाचं कारण मला कळतंच असं नाही. कित्येकदा तर शोधूनही कळत नाही. मग अस्वस्थ वाटू लागतं.

एच.आय.व्ही.ची लागण असणारी आणि आईवडिलांचा मृत्यू झाल्यानं अनाथ झालेली मुलं बघितली की ही अस्वस्थता माझ्या मनात पुराच्या पाण्यासारखी पातळी उंचावत वरवर जाऊ लागते. या अनाथ मुलांसाठी संस्था आहेत. त्यात आधार मिळतो; पण भविष्य मिळत नाही. चुकचुकण्यासाठी आणि सामाजिक जाणीव कुरवाळण्यासाठी समाजाला एक जागा फक्त मिळते. या मुलांना एच.आय.व्ही.ला थोपवणारी ए.आर.व्ही. औषधं मिळतातच असं नाही. काही वेळा मिळाली तरी नियमितपणे वेळेवर दिली जात नाहीत. परिणामी यातली बरीच मुलं आजारी पडत राहतात, जगही सोडून जातात. अस्तित्वाच्या कारणाचा प्रश्न माझ्यापुरता अनुत्तरितच राहतो. प्रवीण नावाचा एक छोटा मुलगा मला अशाच एका संस्थेत भेटला. पाच-सहा वर्षांचा तो मुलगा विलक्षण बाणेदारपणं बोलत होता. अनेकदा अशा मुलांच्या चेहऱ्यावर दिसते तशी लाचारी त्याच्याकडे औषधालासुद्धा नव्हती.

मी तिथं गेले होते, त्यादिवशी ताप होता त्याला. झोपेतून उठून तो जेवत होता. ताटातली पोळी संपली होती, आणखी हवी होती; पण तिथल्या मावशी-ताई कामात होत्या, त्यांनी होऊन विचारलं नाही, म्हणून स्वारी रागावली होती. “मी काय भिकारी आहे का मागायला!” म्हणत होता.

या अनाथाश्रमात त्याला आणलं तेव्हा तो म्हणाला होता, “भीक मागायला लावणार नसलात तरच तुमच्याबरोबर येईन” मला या मुलानं फार लळा लावला होता. त्याचा आजार वाढला आणि आमची ओळख झाल्यानंतर वर्षभराच्या आतच तो जग सोडून गेला. त्याच्या मृत्यूपूर्वी काही दिवस मी जमेल तशी त्याच्याजवळ बसून राहत होते. तो तर ‘कोमा’तच होता. त्याच्याकडे

बघताना मला त्याच्या आणि या सगळ्याच मुलांच्या अस्तित्वामागचं कारण काय, असा प्रश्न पडत राहिला. देवाच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवण्याइतकीच माझी ही ‘श्रद्धा’ पुराव्याअभावी निकालात काढण्याजोगी आहे, तरीही मी त्याच चिकाटीनं ती धरूनही ठेवलेली आहे.

याच काळात माझ्याच प्रकारची एक श्रद्धाळू मला भेटली सारिका. सारिकाचं मत स्वतंत्र; पण अगदी माझ्यासारखंच होतं. सारिका मला भेटायला आली, तेव्हा तिचं दोनच महिन्यांचं बाळ इस्पितळाच्या ‘नवजात-अतिदक्षता’ विभागात मृत्यूशी अक्षरशः झुंजत होतं; पण त्यामानानं सारिका बरीच शांत दिसत होती. तिचं म्हणणंही वेधक होतं. ती म्हणाली, “बाळ वाचेलच, याचा मला विश्वास आहे; कारण त्यानं जन्माला येऊन अजून काही केलेलंच नाही. फक्त एक महिना मला आनंद आणि नंतर आजवर अपार काळजी वाटायला लावली आहेन!”

बाळाच्या प्रकृतीबद्दलचं तज्ज्ञांचं मत सारिकाच्या मताशी जुळणारं नव्हतं. बाळाला छातीत धाप लावणारा आजार झालेला होता. बाळाला एच.आय.व्ही. असणार, असं त्यांना वाटत होतं. बाळाच्या रक्ताचा नमुना त्यांनी तपासणीसाठी पाठवला होता. त्याचं उत्तर यायला पंधरा दिवस लागणार होते. तेवढा वेळ हातात असेल, असं त्यांना वाटत नव्हतं. त्यांनी बाळाच्या आईवडिलांचं रक्त तपासून घेतलं. त्यांची भीती खरीच होती. दोघांनाही एच.आय.व्ही.ची लागण होती. याचा अर्थ बाळाला लागण असणारच, असं जरी नसलं तरी बाळाचं आजारपण पाहता, तशी शक्यता दिसत होती.

सारिकाच्या गर्भारपणातच खरं म्हणजे तिची तपासणी व्हायला हवी होती; पण तशी झाली होती की नाही, हे कळायला आता काही मार्ग नव्हता; कारण त्या दोघांना तसं काही कुणी सांगितलेलं तरी नव्हतं.

हे कळल्यावर डॉक्टरांनी दोघांना परिस्थितीची कल्पना दिली. त्या बातमीनं राजेश-सारिकाचा नवरा बराच हडबडून गेला; पण

सारिका फारच शांत होती. तिच्या दृष्टीनं आत्ताच्या क्षणी ही बिनमहत्वाची गोष्ट होती. आत्ता महत्वाची होती, बाळाची प्रकृती.

सारिका आणि राजेश माझ्याकडे आले, आमचं बोलणं झालं. बोलणं बरंचसं मी आणि सारिकात सुरू होतं. राजेश गप्पच होता.

सारिकानं मात्र बरेच प्रश्न विचारले. उत्तरं समजून घेतली. ती चांगलीच तल्लख मुलगी असावी, विचार करणारी होती. स्वतःच्या आणि राजेशच्या लागणीमधून तिला अनेक प्रश्न पडलेही होते; पण ती अजिबात डगमगून गेलेली दिसत नव्हती. आयुष्यात चार-दोन दुःख-अडचणींचा सामना करावा लागेल, हे तिने गृहीत धरलेलं होतं. जन्माला आलेलं माणूस कधी ना कधी मरणारच असतं. या त्रिकालाबाधित सत्याचा अर्थ स्वतःच्या जीवनाशी लावून बघायला तिची तयारी होती; पण बाळाच्या आजाराबद्दल मात्र ती ठामपणे म्हणत होती, “काहीही असू दे, तो त्यातून बाहेर येईल; कारण, त्यानं जगात येऊन इतक्या लवकर जाण्यात मग काहीच अर्थ राहत नाही. असं होऊच शकत नाही.”

बाळाचा आजार नियंत्रणात आलाच नाही. त्यानंतरच्या दोनच दिवसांत बाळानं जगाचा निरोप घेतला. बाळ मृत्यूशी झुंजत असताना कमालीची आशावादी असलेली सारिका, बाळाच्या मृत्यूनंतर मात्र एकदम निराश होऊन गेली. बाळाच्या मरणानं कुणीही आई तशी निराश होण्यात वेगळं काहीच नाही; पण सारिकाचं म्हणणंच वेगळं होतं. बाळाचा मृत्यू स्वीकारायला तिची हरकत नव्हती; पण तिच्या मते काही न करता बाळ निघून गेलं होतं. हे तिला पटत नव्हतं. “असं होतं, तर मग यायचंच कशाला त्यानं माझ्या पोटी?” सांत्वनां तिचं दुःख कमी होतच नव्हतं. तिला उत्तरच हवं होतं.

तिचं हे म्हणणं घरातल्या कुणाला समजतही नव्हतं. तिथं उमजण्याची गोष्टच दूर. याचं तर तिला फारच वैषम्य वाटत होतं. सारिकाला शांत करण्याचा एक उपाय म्हणून आणि आधी ठरलेलं होतं, म्हणूनही राजेश तिला माझ्याकडे घेऊन आला. बाळाच्या मृत्यूची बातमी मला अपेक्षितच होती; पण आता पुढे पाहायला हवं होतं. या दोघांच्या तब्येती आता तर चांगल्या दिसत होत्या; पण प्रतिकारशक्तीची आणि विषाणूंच्या प्रमाणाची तपासणी करून, करत राहून, वेळेवर औषधं सुरू करता येणार होती. नियमित आणि व्यवस्थित औषधं घेतली तर काहीही प्रश्न न येता चांगलं जगता येणार होतं. हे सगळं सारिका-राजेशला सांगायचं माझ्या मनात होतं.

मी सारिकाचं मन शांत करणार तर होतेच. सारिका रडत नव्हती; पण फार निराश दिसत होती. मी म्हणाले, “शांत हो, सारिका.” त्यावर ती मला थांबवत म्हणाली, “मी दुःख सोसू शकते; पण मला त्या दुःखाचं कारण कळलं पाहिजे. बाळ काही

न करता जाऊ कसं शकतं?”

“सारिका, अगं भारतात इतक्या मोठ्या प्रमाणात बालमृत्यू होतात, त्या सगळ्या बाळांनी काय केलेलं असतं?” “मला त्यांच्याबद्दल माहीत नाही. मी माझ्या बाळाबद्दल विचारतेय.” ती हट्टीपणानं म्हणाली. “माझा जीवनावरचा विश्वासच उडतोय, जर बाळ असंच मरणार असेल तर मी कशाला जगायचं?”

सारिकाच्या नवऱ्याला तिचे हे असले प्रश्न समजतच नसावे; तो तसा प्रेमळ होता; पण या विचित्र प्रश्न-चर्चांनी वैतागून गेला होता. म्हणाला, “हे असंच सुरू आहे हिचं गेले दोन दिवस. काय उत्तर द्यायचं आपण? सांगा तुम्हीच.”

“सारिका, बाळ गेलं हे वाईटच झालं; पण म्हणून तू मरायचंस कशासाठी? हे कुठलं तर्कशास्त्र?” मी तिच्या हातावरून अलंगद हात फिरवून म्हणाले.

“प्रत्येक जिवाच्या अस्तित्वाचं एक कारण असतंच, हे माझ्यासारखंच तुम्हालाही मान्य आहे ना?”

“हो मान्य आहे; पण कधीकधी कळत नाही ते कारण आपल्याला.”

“माझ्या बाळाबद्दल मला कळलं पाहिजे.”

“हो, कळेल ना; पण कळेपर्यंत वाट तर पाहा. आता महत्वाचं काय आहे, तुझ्या आणि राजेशच्या शरीरातही एच.आय.व्ही. आहे, त्याचा बंदोबस्त केला पाहिजे ना?”

“बाळ झालं तेव्हा मी किती आनंदात होते, आता दोन महिन्यांत बाळही गेलं आणि ‘आमचंही’ कळलं. सगळं वाईट होऊन गेलंय बाळ झाल्यापासून.”

“नाही सारिका, बाळ गेलं खरं; पण तुम्हाला कळलं, तुमच्या लागणीचं, हे किती बरं झालं... नाही तर, तुम्ही होऊन स्वतःची तपासणी केली असती का? बाळामुळेच तर हे कळलं.”

सारिका एकदम गप्प झाली. तिच्या आतून लहर थरथरत जात असल्यासारखी ती स्वतःच थरथरली आणि माझे हात जोरात दाबून हलवत म्हणाली, “याचा अर्थ, तो मला सांगायला आला होता.”

“... तो मला सांगायला आला होता.” ती पुन्हा पुन्हा पुटपुटत राहिली.

“हो सारिका, तू आणि राजेशनी, एच.आय.व्ही.सह, पण तरीही सुदृढ जगावं म्हणून सांगायला आला होता तो.”

सारिकानं माझे हात घट्ट धरले. ती एकदम बरीच शांत झाली. आमचं पुढचं बोलणं बरंच सुरळीत झालं.

सारिकाचा प्रश्न एकाच बाळाबद्दलचा होता; पण ते बाळ तिचं स्वतःचंच होतं. त्यामुळे ती उत्तराच्या मागे धावत सुटली आणि उत्तर मिळालं, तेव्हा तिने ते मोकळेपणानं स्वीकारलं.

सारिका आणि राजेश माझ्याशी बोलून निघाले. मी मात्र विचारात पडले.

.....

प्रवीणच्या अस्तित्वाचं कारण मलाही हवंच होतं. सारिकाच्या बाळाइतकं ते सहजपणे सापडण्याजोगं नव्हतं; पण आता माझ्या मनात अचानक एक विचार आला की कदाचित प्रवीण मला काहीतरी सांगायला आला असेल का? तो मला काय सांगायला आला होता, ते मी ऐकलंय का? 'माझ्यासारखी खूप मुलं मृत्यू पावणार आहेत, त्यांना वाचवण्यासाठी काही तरी कर' असं म्हणत असेल का तो? मला जर एच.आय.व्ही. बाधित बाळांबद्दल वाटतं तर मी स्वतः त्यासाठी काहीतरी करायला हवं.

आईकडून बाळाला होऊ शकणारी लागण थांबवण्यासाठीचे प्रयत्न आपल्याकडे अजून पुरेसे होत नाहीत. मला त्यामध्ये बदल करता यायला हवा. मला जमेल तेवढी का होईना, परिस्थिती चांगल्या दिशेन बदलायला हवी, मी हे करायला हवं.

मी एकदम ताठ झाले. प्रश्नाचा विचार सुरुवातीपासून करू लागले. लागण असलेल्या आईकडून बाळाला लागण होण्याची शक्यता रुपयात चार आणे, म्हणजे चारात एक एवढीच असते. सारिकाचं बाळ हे नेमकं ते 'एक' होतं म्हणून... नाहीतर?

म्हणून माझ्यासाठी एक प्रश्न राहतोच की बाळाला स्वतःला लागण न होताही, आईबाबांना सांगता येईल का? येईलच, फक्त त्यासाठी प्रत्येक गर्भवतीची एच.आय.व्ही.साठी तपासणी व्हायला हवी. म्हणजे, हे तर साधेलच; शिवाय बाळाला होऊ शकणारी 'चारातली एक' लागणीची शक्यता, जवळजवळ पन्नासात एक इथपर्यंत घटवता येईल.

एच.आय.व्ही. शरीरातून नाहीसा करणाऱ्या औषधांचा शोध अद्याप काही सांगण्याजोगा पुरा झालेला नसला तरी आईकडची लागण बाळापर्यंत पोहोचू न देण्यात मात्र संशोधकांनी बरीच माजी मारलेली आहे, हे मला माहीत होतं.

गर्भारपणात, बाळंतपणात आणि आईच्या दुधातूनही ही लागण होऊ शकते. ती शक्यता कमी करायला, आईच्या रक्तातलं विषाणूचं प्रमाण कमी करणारी औषधं वापरून, त्यांचा थोडा वापर बाळामध्येही करून, हा फायदा साधता येतो.

थोडी दुःखाची एक बाब असते, की आईच्या दुधातून होणारी लागण टाळायला, ते दूधच न देणं, असा हुकमी पर्याय असतो. या दृष्टीनं तो फायदेशीर असला तरी इतर अनेक कारणांनी न घ्यावासा वाटणाराही आहे. मग, एक तडजोड करता येते, 'आईचं दूध द्यायचं असेल तर फक्त तेवढंच द्यायचं. बरोबरीनं पाणी, साखर, मध, गुटी, काही काही द्यायचं नाही. यानं त्यातल्या त्यात शक्यता कमी राहते. दिवस ठरवून आईचं सिझेरियन ऑपरेशन केल्यानंही

फायदा होऊ शकतो.

हे सगळं खरं असलं तरी आज अशी व्यवस्था फार थोड्या ठिकाणी उपलब्ध आहे. जिल्हा रुग्णालयांमध्ये काही प्रमाणात आणि अगदी थोड्या खासगी इस्पितळांमध्ये तपासणी केली जाते आणि पुढे उपचारही मिळतात. बऱ्याचशा खासगी इस्पितळांमध्ये तपासणी करतात आणि लागण असल्याचं कळलं की पुढचे उपचार नाकारतात. ग्रामीण रुग्णालयांमध्ये तर अजून या तपासणीचीच सोय दिली जात नाही. आता देशात दरवर्षी एक लाख बाधित गर्भवती स्त्रिया असणार आहेत. म्हणजे पंचवीस हजार बाळांना लागण होणार. त्यातल्या २० ते २३ हजार लागणी टाळता येतील. बाळं सुरक्षित जगू शकतील.

पण हे घडणार कसं? माझे हात कितीसे मोठे? खरं आहे; पण जेवढं झेपेल तेवढं तर करावं. ते काही दिवस मी याच विचारात गुंतून गेले होते. संदर्भ शोधले, वाचले, चर्चा केल्या; पण पुढे काय करावं?

.....

.... आणि अनपेक्षितपणे आमच्याकडे एक पत्र आलं. आम्ही आईकडून बाळाला होणारी लागण टाळण्याचा प्रकल्प करू इच्छित असलो तर आर्थिक सहकार्य देण्याची तयारी दाखवणारं पत्र.

हे पत्र कुणा एलिझाबेथ ग्लेजर नावाच्या बाईच्या स्मृतीसाठी त्यांच्या पतीनं आणि दोन मैत्रीणींनी सुरू केलेल्या संस्थेचं होतं. स्वतः ग्लेजरबाईना एच.आय.व्ही.ची लागण होती आणि त्यांच्या बाळालाही ती झाली होती.

संस्थेच्या माहितीपत्रकात एक वाक्य होतं, "आपल्या बाळाला एच.आय.व्ही.ची लागण आहे, या दुःखापेक्षा फक्त एकच दुःख मोठं असतं, ती लागण टाळता आली असती, हे कळणं."

ते वाचून मला मैत्रीण भेटल्याचाच आनंद झाला. मी उत्सुकतेने या मैत्रीणीनं पुढे केलेला हात हातात घेतला.

गेली चार वर्षे ही संस्था माझ्या कामाला साहाय्य देते आहे. त्यातून जास्तीत जास्त काम पदरात पाडून घेण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करतेय. कामामधून काही नवंच हाती लागतंय आणि काही प्रश्नही नव्यानं समोर येत आहेत. प्रकल्प चांगलाच डवरला आहे. आम्ही सुमारे २० जण त्यावर काम करत आहोत. चाळीस हजार स्त्रियांना यातून सहकार्य मिळतंय. आधी सेवा देत नसलेली १७ इस्पितळां आता या सेवा देत आहेत. एकूण सव्वीस इस्पितळांत आम्ही हे काम नेलं आहे. आता जे ते इस्पितळ स्वतः हे काम पुढे नेईल, अशी रचना करत आम्ही स्वतःला त्यातून काढत आणत आहोत; कारण केवळ मदतीवर चालणारं काम सातत्यानं जगूच शकणार नाही, ते स्वतःच्या पायावर उभं राहायलाच हवं.

अशा प्रकारच्या प्रकल्पाचा कणभरही अनुभव नसताना मी

सुरुवात केली होती; पण आता साडेतीन वर्षांनंतर महाराष्ट्रभराचा मोठा प्रकल्प अनेक स्वयंसेवी संस्थांचा हात धरून करता येईल, अशी स्वप्न मला पडत आहेत. ग्लेजर फाऊंडेशननं मला कधीही अडवलं नाही आणि प्रकल्पाचा दर्जा आणि विस्तार वाढवण्यासाठी कोणतीही गोष्ट करायचं आम्ही सोडलं नाही.

आमच्या मूल्यमापनासाठी दर सहा महिन्यांनी येणारी एलिझाबेथ प्रेबल मला म्हणते, “तुझ्या प्रकल्पाचं मूल्यमापन करायला नाही, खरं म्हणजे प्रत्येकवेळी तुम्ही नवीन काहीतरी केलेलं असणार ते शिकावं याच आशेनं मी इकडे येते.”

या सगळ्या नवनवीन कल्पना मला का सुचल्या, हे पाहताना मला दिसतं की गेल्या दहा वर्षांत मला भेटलेल्या अनेकांनी मला त्या सुचवल्या आहेत. आपल्याकडे येणाऱ्या गर्भवतीचं मन कसं असेल, तिला काय आवडेल? काय ऐकावंसं वाटेल, बघावंसं, वाचावंसं वाटेल? तिची अपेक्षा काय असेल? असा ‘त्या’ जागी जाऊन विचार करायची सवय एकदा लावून घेतली आणि पुढचं काम सोपं होऊन गेलं.

एक गंमत यातून कळून गेलीय की बायका, अगदी कुठल्याही, शहरातल्या, गावातल्या, शिकलेल्या किंवा विशेषतः कमी शिकलेल्या असू देत, त्या गरीब बिचाऱ्या वगैरे नसतात. थोडी मदत, थोडा आधार मिळाला की चांगल्या ठामपणे उभ्या राहतात. विचार करतात, समजून घेतात आणि पाय रोवून उभ्या राहतात. राहू शकतात; पण ती जी, थोडी मदत, थोडा आधार लागतो ना, त्याशिवाय मात्र त्यांचं अडतं.

एच.आय.व्ही.च्या लागणीसारखी गंभीर गोष्टही स्त्रिया समजुतीनं आणि खंबीरपणानं स्वीकारतात आणि पतीलाही मानसिक आधार देतात. बाळाच्या औषधांची किचकट प्रमाणं हुषारीनं समजून घेतात. काही काही जागा मात्र त्यांच्या नाजूक असतात, तिथं मात्र कौन्सलरची मदत हवीच असते. या निमित्तानं एक गोष्ट मांडते :

आमच्या प्रकल्पात एच.आय.व्ही. लागणीचं प्रमाण कमी करण्यासाठी तयार बालान्नाचे डबे देण्याची सोय ठेवली होती. म्हणजे आईच्या दुधातून होणाऱ्या लागणीचा प्रश्नच निकालात निघेल; पण, हे करताना एकीकडे खूप वाईट वाटायचं एरवी ‘आईचं दूधच बाळासाठी अमृत’ असतं असं म्हणायचं आणि इथं मात्र त्या उलट सुचवायचं. अनेकजणी हे ऐकल्यावर बाळाला आपलं दूध देता येणार नाही, या कल्पनेनंही रडू लागत. निर्णय त्यांचाच असला तरी या सूचनेचा- डबे उपलब्ध केल्याचा फायदा व्हायचाच, बहुतेकींनी वरच्या दुधाचाच पर्याय स्वीकारलाही.

माझ्या नेहमी मनात यायचं की आईचं दूधच काढून, गरम करून म्हणजे एच.आय.व्ही. मारून पुन्हा का देता येणार नाही?

या विषयात काम करणाऱ्यांनी हा पर्याय अवास्तव आहे, असं सांगून झिडकारलं होतं; पण मला अजूनही वाटतं की, आईचं दूध काढून ते निर्जंतुक करून बाळाला देता येईल, असं काही यंत्र तयार करता येईल का? ते वापरायला सोपं, स्तनावरच बसवता येण्याजोगं असेल तर या बाळालाही आईच्या शरीराच्या उबेत इतर बाळांप्रमाणे आईचं दूध निःशंकपणे देता येईल. पूर्वी स्वप्नातही न सुचलेल्या अनेक सुविधा आता उपलब्ध आहेत. मला अशा कुणा प्रयत्नशील संशोधक आणि उद्योजकाची गरज आहे.

प्रवीण आणि सारिकाचं बाळाच्या आधारानं स्वतःच्याच अस्तित्वाचं कारण शोधत इथपर्यंत आल्यावर, मला पुन्हा एकदा विवाहापूर्वी तपासणी करून घेण्याच्या कल्पनेकडं तुमचं लक्ष वेधावंसं वाटतं. सारिका-राजेशनी विवाहापूर्वी एच.आय.व्ही. साठीची तपासणी केली असती तर प्रश्न पडण्या- आधीच संपवता आला असता.

या प्रकल्पांतल्या बाधित जर्णीपैकी ७५% पंचविशीच्या आतल्या होत्या. औषधं आहेत. नवीनही निघतील, आयुष्य बरंच भलेपणानं जगता येईल. हे मान्य केलं तरी ही लागण टाळताच आली नसती का? अशी लागण टाळण्यासाठी लग्नाआधी विवाहोत्सुकांची तपासणी व्हायला हवी, आजच्या समाज परिस्थितीत मुलींनी हा हट्ट धरायचा तर त्यासाठी समाजाची मदत हवी. पाठबळ हवं. या लहानशा आधारारवरी पुढे होणाऱ्या एच.आय.व्ही.च्या अनेक लागणींना थोपवता येईल.

तुम्हाला, मला तरी याहून काय हवंय?

(क्रमशः)

मृत्यूचं सावट

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

जन्मलेला प्रत्येक माणूस कधी ना कधी मरणारच असतो, या वैश्विक, त्रिकालाबाधित सत्याची जाणीव नेमकी कुणी आणि कधी दिली, हे आता आठवणंही शक्य नाही, इतकी ती आत मुरलेली आहे; पण तरीही मृत्यूची सतत आठवण आपल्याला किंचितही नसते. आपण नव्या वस्तू, सामान विकत घेत असतो, बेत आखत असतो.

अगदी कधी रस्त्यावरून सुसाट येणारं एखादं वाहन आपल्यापासून काही सेंटिमीटरवर थांबतं आणि गाडीच्या वाहकाच्या डोळ्यात आपल्याला मृत्यूचं रूप दिसतं. ते अगदी क्षणभरासाठी. वळणावळणाच्या घाटरस्त्यानं अति वेगानं आपल्याला नेलं जात असतं, तेव्हा वाहकाला आपल्याइतकीच समजूत आहे, त्यावरचा विश्वास उडतो आणि समोरच्या दरीतून मृत्यू अक्षरशः खुणावतो. एकदा हिमालयातल्या, बर्फिल्या, अंधाऱ्या अर्ध्या रात्री, हिमवर्षावानं आमचे बहुतेक तंबू कोसळल्यावर, उरलेल्या एकुलत्या एका तंबूत, सगळेजण दाटीवाटीनं टक्क जागे, निःशब्द बसून होतो, तेव्हा या त्रिकालाबाधित वैश्विक सत्यानं माझा ठाव घेतला होता, हे अजून आठवते. क्वचित एखाद्या तीव्र धारदार वेदनेच्या असह्य क्षणी त्या सत्याचा आधारसुद्धा वाटलेला आहे.

हे सगळं 'मला मृत्यूची आठवण कधी एक झालेली नाही' असं म्हणण्याइतकं लहानसं, क्षुल्लक आहे; कारण तुलनेसाठी माझ्यासमोर एच.आय.व्ही बाधित अनेकजण आणि अनेकजणी आहेत.

आजही समाजमनात एच.आय.व्ही. हे मृत्यूचं दुसरं नाव मानलं जातं. बाधितांच्या मनात पहिला प्रश्न येतो तो मृत्यूचा.

हा माणूस किंवा ही बाई आता मरणार याचदृष्टीनं समाजही त्यांच्याकडे पाहू लागतो. खरं म्हणजे आपल्यापैकी कुणाकडेही असं पाहता येईल की ! आपणही सर्वजण कधीतरी मरणारच

नसतो का ? मग त्या बाधित व्यक्तीला भिशीतून काढून टाकलं जातं, दुर्लक्ष केलं जातं किंवा त्याच्यावर होणाऱ्या खर्चाला 'पैसे वाया घालवणं' म्हटलं जातं. गरिबांच्या बाबतीत हे सगळे मुद्दे अधिक भेदकपणाने सामोरे येतात.

समाजाच्या या दृष्टिकोनात विशेषतः डॉक्टरांचा मोठा हात आहे. एकतर हा आजार असल्यानं त्याबद्दलची मतं डॉक्टर-नर्स वगैरे आरोग्यसेवा गटाशी कधीतरी पडताळली जातात आणि त्यांची पुस्ती मिळाली तर घट्ट होऊन जातात.

खरं म्हणजे रामदास-रूपा यांच्या बाबतीत असं व्हायचं कारण नव्हतं. त्यांची आर्थिक स्थिती बरी होती. आवश्यक डॉक्टर वगैरे सोडले तर कुणाला सांगितलंही नव्हतं; पण रूपाच्या गर्भारपणात त्या दोघांच्या लागणीचं निदान झालं, तेव्हाच तपासणी करून घेणाऱ्या डॉक्टरांनी, आता तुम्ही दोघांही सहा महिन्यांवर जगणार नाही. बाळालाही आजार असणार, तेही दोन महिन्यांत जाणार, असे सांगून त्यांना मृत्यूचा जिवंत अनुभव दिला होता.

त्यानंतर 'साप्ताहिक सकाळ'मधला एक लेख वाचून दोघं माझ्याकडे आले. दोघांही निराश झाले होते. पोटातल्या बाळासह आत्महत्येचा विचार मनात घोळत होता. त्यातल्या त्यात रूपा जास्त बरी होती. रामदासशी काहीही बोलणं मात्र अवघड जात होतं.

“सहा महिन्यांत मरण्याचा विचार लांबच ठेवा. आपण तुमची लागण आटोक्यात ठेवू, बाळाला लागण न होता जन्मायला मदत करू.” हे सांगता सांगता माझी पुरेवाट होत होती. “आत्महत्येचा विचार तर मनातनं काढूनच टाकायला हवा, त्याची काही गरजच नाहीय.” मी वारंवार म्हणत होते. त्यांच्याकडे बघून त्यांना हे पटतंय, कळतंय, असंही वाटत नव्हतं; पण साधलं अखेर.

आमच्या प्रयत्नांना नशिबानंही साथ दिली. बाळाला लागण झाली नाही. बाळाच्या तपासण्यांचे निकाल हाती येईपर्यंत

रामदास मला भंडावून सोडत असे; पण जेव्हा तेही साधलं, तेव्हा मात्र दोघंही हरखून गेले.

तरीसुद्धा बाळाला एवढं-तेवढं, शिंका-पडसं झालं, तरी या आईबापांचा आधीचाच नाजूक जीव, फडफडू लागे.

बाळाची तब्येत चांगली असली तरी 'हिला आपण किती दिवस पुरणार ?' हा प्रश्न दोघांना असायचाच. त्यांच्या लागणीचं वृत्त सांगणाऱ्या डॉक्टरांनी या दोघांच्या डोळ्यांत मृत्यूचा जो छाप उठवून ठेवला होता, तो पुसायचा कडेलोट प्रयत्न मी करत होते.

लागण असल्याचं समजून आता वर्ष उलटून गेलं होतं; पण दोघंही सातत्यानं मृत्यूची आठवण काढत राहत. 'अजून फार फार तर दोन वर्ष. अगदी फार तर सहा-सात वर्ष. याहून किती जगणार एड्स झालेला माणूस ?' असं दोघंही निराश खात्रीनं सांगत.

खरं म्हणजे दोघांच्या प्रतिकारशक्तीच्या पातळ्या बऱ्यापैकी होत्या. रूपाला तर अजून चार-पाच वर्षं औषधही लागणार नाही, असा आमचा अंदाज होता. रामदासला मात्र आणखी एखाद्या वर्षभरात औषधं सुरू करायची होती आणि सहा महिन्यांची गीता, रेशमाच्या गुंड्यासारखी मस्त-मऊ गोलमटोल होती.

या सगळ्या चांगल्या गोष्टी त्यांना दिसत नव्हत्या का? पण अजूनही मृत्यूची चाहूल लागल्याचे भास त्यांना होतंच होते. "प्रश्न असतात; पण मग उत्तरही असतंच. ते शोधूया, कधी प्रश्नांना सामावूनही घेऊ. त्यांच्यापासून पळून जाण्यापेक्षा त्यांचा सामना करूया." मी म्हणत असे; पण या दोघांच्या मनापर्यंत पोचणं अवघड असे. मला सर्वांत मोठं सहकार्य मिळालं ते गीताकडून. तिच्या वाढत्या बाळलीलांनी जीवनाचं माधुर्य अनुभवायला मिळालं, तशी मृत्यूची चाहूल नकळत कमी व्हायला लागली.

मला वाटलं, चला आता माझं काम संपत आलं; पण नाही, एका लहानशा प्रसंगानं सगळं पुन्हा हेलपाटलं. रामदासला एक लहानसा अपघात झाला. त्यात त्याचा पाय मोडला. जलद नीट होण्यासाठी नव्या पद्धतीचं एक ऑपरेशन करायचा सल्ला डॉक्टरांनी दिला. पायाची तात्पुरती डागडुजी करून देण्यात आली. ऑपरेशनच्या आधी त्याच्या रक्ताच्या काही तपासण्या केल्या गेल्या. कोणत्या तपासण्या केल्या जाणार, हे त्या दोघांना सांगितलेलं नव्हतं. एरवी एच.आय.व्ही.साठीच्या एलायझाचा

खर्च करावाच लागला नसता.

तपासण्यांचे रिपोर्ट्स हातात आले, डॉक्टरांनी बघितले आणि त्यांचा सगळा सूरूच बदलला. प्रथम ते म्हणाले की, त्यांच्याकडे रामदासच्या ऑपरेशनसाठी 'इक्विपमेंट्स' नाहीत. त्यामुळे त्यांना ऑपरेशन करणं जमणार नाही.

रामदास-रूपा हे ऐकून थक्क झाले. "इक्विपमेंट्स नव्हती तर काल ऑपरेशनचा निर्णय कसा झाला?" यावर डॉक्टर म्हणाले की, "त्यांना घरगुती कामांमुळे आता वेळ नाही."

रामदास-रूपानं विचारलं, "तर मग आम्ही काय करू?"

त्यावर डॉक्टर म्हणाले, "या ऑपरेशनला बराच खर्च येतो, तेवढे पैसे उगाच खर्च कशाला करायचे?"

यानंतर रामदास आणि रूपा भडकले. तेव्हा डॉक्टरही संतापले आणि त्यांनी रामदासाच्या समोर एच.आय.व्ही.चा रिपोर्ट काढून आपटला आणि ओरडले, "या कागदाचा अर्थ समजतो तुम्हाला, मृत्युदंड आहे हा मृत्युदंड! काय? डेथसेंटेन्स!"

पायातल्या वेदनांनी आधीच वितळलेल्या रामदासची या प्रकारानं अक्षरशः वाफ झाली. त्याला कसंबसं गोळा करून रूपानं तिथून बाहेर आणलं आणि मला फोन लावला.

एच.आय.व्ही. आहे म्हणून उपचार नाकारणारे डॉक्टर बरेच आहेत, तसेच करणारेही आहेत. अशा दुसऱ्या डॉक्टरांकडे रामदासच्या ऑपरेशनची सोय करून झाल्यावर संध्याकाळी मी रामदासला भेटायला रुग्णालयात गेले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ऑपरेशन करायचं ठरलं. बाकी कसलीच अडचण नव्हती. फक्त रामदास खरं म्हणजे अतिशय हताश, विषण्ण झाला होता. म्हणाला, "मी एवीतेवी मरणारच आहे तर ऑपरेशन कशाला करता? भूल द्या आणि मारून टाका. Please"

मृत्युदंडाची कहाणी रूपानं मला सांगितलेली होती, त्यामुळे रामदासच्या प्रतिक्रियेचं आश्चर्य नव्हतं. मी म्हणाले, "हे बघा रामदास तुम्हाला मृत्युदंड मिळाला आहे तो निसर्गाकडून. आम्ही कोण तुम्हाला मारून टाकणार?"

रामदासची अपेक्षा होती, त्यानं मारून टाका वगैरे शब्द काढल्यावर मी त्याला शांत करायला मऊपणे बोलेन. मी अगदी रोखठोक बोलल्यावर तो आणखीच वैतागून म्हणाला, "इतके दिवस तुम्ही म्हणत होता, मरण्याचं काहीच कारण नाही. आता तुम्हीपण बदललात. त्या डॉक्टरांनी सांगितलं तेच खरंय ना, मृत्युदंड मिळालाय आम्हाला!"

"फक्त तुम्हाला नाही, तुम्हाला, आम्हाला, या, त्या

सगळ्या डॉक्टरांना, सगळ्यांनाच जन्मणाऱ्या प्रत्येकालाच मृत्युदंड मिळालेला असतो, जन्माच्याच क्षणी. त्यात वेगळं ते काय ?”

“तो मृत्युदंड नाही हो, मी आमच्या आजाराबद्दल म्हणतोय.” रामदास आता गोंधळून, मला समजावू लागला. मला ते हवंच होतं. मला समजावण्याची जबाबदारी त्याच्यावर आल्यावर तो माझं बोलणं निदान ऐकणार तरी होता.

“रामदास तुमचा संदर्भ एच.आय.व्ही. बाबतचा आहे, तो मला कसा कळणार नाही ? मला कळतोय ना; पण मला एक सांगा, एकच माणूस दोनदा कसं मरणार ? कधीतरी मरायचं तर प्रत्येकालाच असतं आणि नेमकं कधी ते कुणालाच माहीत नसतं; पण तोपर्यंत उत्तम जगायची किमान पाच कारणं आणि पाच संधी तुमच्याकडे आहेत. सांगू कोणत्या ?”

रामदास गप्प राहिला.

“ही तुमची, तुमच्यावर जीव टाकणारी रूपा, तुमची लाडकी गीतू, तुमचं काम, तुमचा मित्रपरिवार, तुमचे आईवडील, ही तुमची जगायची पाच कारणं आहेत. तुम्हाला एच.आय.व्ही. आहे ना, नाही कोण म्हणतं? पण अद्याप तुमची प्रतिकारशक्ती शाबूत आहे. ती खाली येऊ नये म्हणून औषधांची सोय आहे. ती औषधं घ्यायला डॉक्टर आहेत. एच.आय.व्ही.सह इतर आजारांसाठीही डॉक्टर आहेत. उपचार परवडण्यासाठी जवळ निदान पुरेसे पैसे आहेत, रूपाची सगळीकडे साथ आहे. बघा, तुम्ही ठरवा उत्तम जगायचं की कुणीतरी अज्ञानानं काहीतरी म्हणालं तर तेवढंच धरून खचून जायचं ? तुम्ही समंजस आहात. तुम्ही ठरवा, तुम्हाला जगायचंय की नाही ते. तो प्रश्न तुमचा आहे. तुम्हाला भूल देऊन मारून आम्ही कधीच टाकणार नाही. तुम्हाला जीवन आम्ही दिलेलं नाही, ते काढून घ्यायची जबाबदारीही आमची नाही. तसा आम्हाला हक्क, अधिकार नाही.”

मग मात्र पुढं काही न बोलता मी तिथून बाहेर पडले. मला वाटलं, एच.आय.व्ही. हे नुसतं वरचं नाव आहे. खरा प्रश्न आहे तो समाजाला झालेल्या आजाराचा. दुसऱ्या माणसाला समजून न घेण्याचा, स्वतःच्या अज्ञानालाच ज्ञान समजून इतरांना खचवण्याचा. तो जोपर्यंत दूर होत नाही, तोपर्यंत एड्स/ एच.आय.व्ही. च काय कुष्ठरोग, कोड, टी.बी., मनोविकार असे अनेक आजार आणि आयुष्यात आलेला कुठलाही प्रश्न, समस्या आपल्याला मृत्यूची आठवण करून देणार. इतरांच्या डोळ्यात स्वतःचं मरण बघणं फार हताश करतं. तेच नशीब वाट्याला येणार आणि त्याला तोंड देताना रामदाससारखे हल्लक

मनाचे लोक कोलमडतच राहणार.

तासाभरात रामदासचा मला फोन आला. अपेक्षा होतीच. मी बाहेर पडल्यावर रूपादेवी समुपदेशन पुढे चालू ठेवणार, अशी माझी खात्रीच होती.

फोनवर प्रथम रूपाच बोलली, “रामदासला तुमच्याशी बोलायचंय.” म्हणाली आणि न राहवून हसली, मोकळं !

रामदासनं फोन घेतला. “पुन्हा तुम्हाला तक्रारीला मी जागा ठेवणार नाही.”

“हो, ते रूपानं सांगितलं मला”

“रूपानं ? केव्हा ?”

“आत्ता तुमच्याआधी ती बोलली आणि हसली नाही का ? मनमोकळं हसली, तेव्हा कळलं मला, तुम्हाला काय बोलायचंय ते.”

या घटनेला आता दोन वर्षं झाली. रामदासनं आपलं वचन पाळलेलं आहे. अजूनही पाळत आहे.

ते दोघं माझ्याशी गप्पा मारायला म्हणून माझ्याकडे अजूनही येतात; पण मी आता त्यांची समुपदेशक नाही. माझ्या चाकाच्या खुर्चीवर बसून गीता गरगर फिरते आणि आम्ही तिघं गप्पा मारतो. हसतो, चेष्टा करतो. माझं काम या दाम्पत्यापुरतं आता संपलंय.

एच.आय.व्ही. आजारातून मृत्यूची शक्यता नाही, असा काही माझ्या म्हणण्याचा अर्थ नाही. योग्य उपचार वेळेवर मिळाले नाहीत किंवा अर्धवट बंद केले किंवा औषधं निकामी ठरत गेली तर मरणाची चाहूल लागते; पण मृत्यू म्हणजे केवळ मरणं नाही. ते तर कधीतरी येणारच असतं.

आपण सगळेच ते सहजपणं समजून घेतो. ‘आनंद’ चित्रपटातलं एक वाक्य आहे, ‘जोवर जिवंत आहे तोवर मेलेलो नाही, आणि जेव्हा मरीन, तेव्हा मीच नसेन, मग घाबरायचं कशाला ?’

या मरणाला कोणीच घाबरत नाही, भीती वाटते ती इतरांच्या नजरेतल्या तुच्छतेची, अस्वीकाराची, संवेदनहीन प्रतिसादाची!

कल्पनेहून रमणीय असलेलं वास्तव

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

लागणीआधीच आयुष्य लागणीनंतर सर्वथा बदलतं. पुन्हा ते मागचं आयुष्य वाट्याला येत नाही, असं बऱ्याचदा दिसतं. आजच्या काळात उपचार आहेत, ते स्वस्त किंवा मोफत मिळण्याच्या सोयी आहेत; पण तरीही आयुष्यावर काही बंधनं येतातच. दर तीन-सहा महिन्यांनी प्रतिकारशक्तीची पातळी तपासत राहावी लागते, औषधं घ्यावी लागतात, सतत सतर्क राहावं लागतं. काही आजारपण वेगळं वाटलं तर लक्ष ठेवावं लागतं. कधी कुणाला एखाद्या औषधाचं वावडं असतं, मग बदल करावे लागतात; तर कधी औषधं अनियमितपणे घेतल्यानं किंवा इतरही कारणांनी विषाणू औषधाला कोडगे बनतात, दादच देत नाहीत. मग आणखी वरची औषधं वापरावी लागतात. ती तर चांगलीच महाग आहेत. प्रश्न सोपा नसतोच. अर्थात प्रश्नाकडे नेहमीच पाहावं तसं असतं. इतर गंभीर आजारांच्या तुलनेत बघू गेलं तर एच.आय.व्ही.च्या लागणीशी जोडली गेलेली अनीती, भेदभाव, दूषणं यांची वलयं दूर केली किंवा नसली तर सामान्यपणे एच.आय.व्ही. स्वीकारावा लागला तर स्वीकारता येण्याजोगा प्रश्न आहे, असं दिसतं.

रेखाताईच्या बाबतीत मात्र एच.आय.व्ही. आजार होताच; पण ते वरदान म्हणावं, इतकं त्यांचं आयुष्य चांगल्या अर्थानं बदललं. रेखाची गोष्ट विश्वास न बसावा इतकी चमत्कृतींनी भरलेली आहे. ती थोडी आधीपासूनच सांगते.

रेखाचं माहेर सधन शेतकरी कुटुंबातलं. पोरगी हुशार. मुलींना फार वेगळं काही शिकायला द्यायची घराची तयारी नव्हती; पण 'पोर पास होतीय, नुसती पास नाही, पहिली येतेय; गावात शाळा-कॉलेज आहेत. शिकतेय तर शिकू दे.' म्हणता म्हणता रेखा एम. ए. झाली. विद्यापीठात पहिली आली. मग मात्र सुधाकर जाधवांचं स्थळ आलं आणि थाटात लग्नचं करायचं ठरलं. लग्न झालं. जाधव त्यांच्या गावातलं बडं प्रस्थ. सुधाकर चांगला शिकलेला. पुढेमागे राजकारणात महत्त्वाच्या जागा मिळू शकेल, असाही!

जाधवांच्या मोठ्या एकत्र खानदानी कुटुंबातली मोठी सून म्हणून

रेखा सासरी आली. माहेरी असताना शिक्षण सुरू होतं, त्यामुळे सोयीस्कर कपडे-कुर्ता-चुडीदार घालायला कुणी विरोध नव्हता केला. चौफेर वाचन असल्यामुळे घरात सुरू असलेल्या एखाद्या चर्चेत मत मांडावंसं वाटे आणि ते मानानं ऐकलंही जाई. कदाचित मुलगी कशी निघालीय असं कौतुकही केलं जाई. लग्न झालं आणि हे सगळं संपलं. डोक्यावरचा पदर न सरकणं, हा कौतुकासाठीचा निकष ठरला. परक्या, घराबाहेरच्या पुरुषांसमोर बाईनं बोलायचं नाही. घरात नोकरचाकर भरपूर होते. कामांची व्यवस्था लावून पुस्तकं वाचायला वेळ काढणं अवघड नव्हतं; पण पुस्तक वाचायचं, तर ते कोणतं? बाईच्या जातीनं देवाधर्माची पुस्तकं वाचावी, वयस्कर सासूला शिवलीलामृत वाचून दाखवावं, अशी अपेक्षा केली जाई. पैसा होता, सुधाकरला रेखाचं कौतुकही होतं. सहज गाणं शिकायचंय, म्हटल्यावर घरात भजनीमंडळच काढून देण्यात आलं. रेखा म्हणते, 'मी लहानपणी पोहोण्यात बक्षिसं मिळवली होती, आता 'व्यायाम म्हणून पोहायला जाऊ का?' असं विचारलं असतं तर मागच्या वावरात पोहायचा 'ट्रॉक' बांधून दिला असता. मग जावांनी खुसफूस तर केलीच असती, ती सोडा.

या परिस्थितीतच पद्धतीनुसार मुलं झाली. शिक्षणाचा वापर करण्याचं एकमेव साधन मिळालं. मुलांचा अभ्यास घेणं. अशी बरीच वर्षं गेली आणि अचानकच रेखा आजारी पडली. दुखण्याला उतार पडेना. जरा बरं वाटायचं, पुन्हा आजार उलटायचा. वर्षभर असंच आजारपणात गेल्यावर सुधाकरावांनी, तिला पुण्याला हलवायचा निर्णय घेतला. पुण्यात उपचार घेताना शक्य तेवढ्या सगळ्या तपासण्या केल्या गेल्या, त्यात हे एच.आय.व्ही.चं कळलं. निदान कळलं तेव्हा रेखा अतिदक्षता विभागातच होती. सुधाकरावांनी सगळं स्वतःच्या मनानं पेललं. एका अक्षरानं, कुणाला कळू दिलं नाही. रेखालाही सांगितलं नाही. सुधाकरावांचीही तपासणी झाली आणि त्यात त्यांना लागण नसल्याचं स्पष्ट झालं.

सुधाकररावांना रेखाबद्दल शंका येण्याची शक्यताच नव्हती. त्यांचा स्वतःवर नसेल एवढा विश्वास तिच्यावर होता. रेखाची औषधं सुरू झाली, प्रकृती सुधारली. घरात- गावात रेखाला- त्यातही एकटीला- लागण असल्याचं सांगितलं असतं तर भडकाच उडाला असता. सुधाकरनं हे खूप दिवस स्वतःपाशीच ठेवलं. पुढे रेखा औषधं नियमितपणे घ्यायला टाळाटाळ करेल, असं वाटल्यावर तिला सांगितलं.

रेखाला लागण कशातून झाली असेल, असा प्रश्न ही गोष्ट ऐकणाऱ्यांच्याही मनात उमटला असेल, मलाही पडला होता. चार - पाच वर्षांपूर्वी बाळंतपणात गरज पडली म्हणून रक्त भरलं होतं; पण तेही नेमकं कुणाचं ते माहीत होतं. अचानक गरज पडल्यानं, घरातल्याच दोघांचं, एका दिराचं आणि शेतावर काम करणारी एक बाई, यांचं रक्त दिलं गेलं होतं आणि त्या दोघांच्या प्रकृती अगदी ठणठणीत होत्या. त्यामुळे ही शक्यता पटत नव्हती. याशिवाय दुसरी शक्यता नव्हती.

खरं म्हणजे, कौन्सलरनी हा प्रश्न फार पाडून घ्यायचा नसतो. रेखाशी बोलताना कुठेही लागण का झाली असावी; याचा अंदाज येत नव्हता; आणि माझ्यासाठी कौन्सलर झाल्यावरचे ते पहिलेपहिले दिवस होते. मला कुतूहल वाटत होतं. सुधाकर जाधवांशीही एकदोनदा त्याबद्दल बोलणं झालं. “मला रेखाबद्दल अजिबात शंका नाही; पण लागण कुठून हे शोधून काढायचं आहे. बघूया, कळेल.” ते म्हणाले.

या मधल्या काळात सुधाकरनी रेखाला ‘कॅन्सर’ असल्याचं घरात सांगितलं. पुण्यात घर विकत घेऊन तिथे तिची राहायची व्यवस्था केली. रेखासाठी ही अकल्पित संधी होती. इथे पुस्तकं वाचता येणार होती. ग्रंथालयांमध्ये जाता येणार होतं. व्याख्यानं, कार्यशाळा, नाटकं, गाणं, पोहणं कशाला कमतरता काचणार नव्हती. शिकायलासुद्धा संधी होत्या. कॉम्प्युटरशी ओळख करून घ्यायची ठरवली तर ते शक्यच होतं, अर्बकस शिकायचंय शिका, नवी भाषा शिकायचीय- शिका. योगसाधना, सौंदर्यसाधना इथं उपलब्धच होती. रेखाला ‘कॅन्सर’ असल्याचं ऐकल्यावर तिची म्हातारी सासू हळहळली. “पोरीला कुणी काही बोलू नका. तिची दोन-चार वर्षे उरलीत, जे हवं ते करू द्या.” म्हातारीनं फतवा काढला.

रेखानं सलवार-कुर्ता घालायला सुरुवात केली. सर्वांनी ते कौतुकानं मानून घेतलं. रेखानं मुलांना पुण्यातल्या छान शाळांमध्ये घातलं. मुलं इथंही चमकू लागली. रेखा म्हणते, “एच.आय.व्ही. झाला नसता तर हे काही जमलं नसतं.” रेखा आता गाणं शिकते, सतार शिकते, पुण्याच्या सामाजिक वातावरणात ती अगदी रमून गेली आहे. ती स्कूटर शिकलीय. ती टँकवर पोहायला जाते. चित्रपट

महोत्सवांना जाते. एका चर्चेच्या कार्यक्रमाला गेलेली असताना ‘दोनशे माणसांसमोर हातात माईक धरून मी बोलले’ हे सांगताना तिचा चेहरा फुलून येतो. वर्तमानपत्रात तिची प्रतिक्रिया छापून आलीये, हे पाहून ती खूष होऊन जाते.

हे खूप वेधक आहे, असं अनेक वाचकांना वाटणारही नाही, कदाचित; पण रेखाच्या पूर्वयुष्याच्या तुलनेत ते फार वेगळं आहे, आणि तिला स्वतःला त्यात फार मजा येतेय, आनंद मिळतोय याचं मला बरं वाटतंय. दोन-चार वर्षे म्हणता म्हणता आता पाच-सहा वर्षे उलटलीत. वर्षभरापूर्वी म्हाताऱ्या सासूबाई गेल्या, त्यानंतर तर या मोठ्या सुनेनं, आपल्या इतर जावांनाही ही मोकळेपणाची चव चाटवायला सुरुवात केली आहे. सुधाकर जाधवांच्या मते, “मला हे सगळं असं होईल, असा अंदाजही नव्हता; पण रेखा आनंदात आहे, यात मला सगळं मिळालं.”

मध्यंतरी आणखी एक घटना घडली. ज्यानं रेखाला रक्त दिलं होतं, तो रेखाचा दीर आजारी पडला. सुधाकर जाधवांना हे कळलं तेव्हा ते मुंबईत होते. इतर चार कामं बाजूला सारून ते परत गावात आले. भावाला गाडीत घालून आमच्याकडे घेऊन आले. त्यांना खात्री होतीच आणि रक्त तपासण्यांमध्ये ती खरी ठरली. मनोजला एच.आय.व्ही. असल्याचं कळलं. सुधाकरनं भावाच्या उपचारांत कुठलीही कमतरता न ठेवता सगळं केलं. मनोज आणि त्याची बायको मंजू यांची सर्वतोपरी काळजी घेतली. या प्रसंगात मंजू अगदी निराश, उदास झाली होती; पण रेखानंच तिला आधार दिला, समजूत घातली. मनोज सुधाकरचा सर्वांत धाकटा भाऊ. रेखाचं लग्न झालं, तेव्हा मनोज शाळेतच होता. रेखानं त्याचं तेव्हा आईच्या मायेनं केलं होतं. आपल्यामुळे रेखावहिनीला एच.आय.व्ही. लागला हे समजल्यावर मनोज ओक्साबोकशी रडला, तेव्हा रेखाच त्याची समजूत घालत म्हणाली, “आईमुळे लेकराला एच.आय.व्ही. लागतो तसा इथं लेकरामुळं आईला झालाय. ती लेकरं आईला दोष देतात का? मी पण माझ्या लेकराला दोष नाही देणार. मनोज, ऊठा आता, रडू नका चुकलं असलं तरी मोठं झालेलं लेकरू अगतिक झालेलं आईला पाहवत नाही. डोळे पुसा.”

एखाद्या चित्रपटात शोभावी, अशी ही रेखाची नाट्यपूर्ण गोष्ट मला खूप विश्वास देणारी वाटली. एच.आय.व्ही.सह समृद्ध, चांगलं जगणं शक्य असतं; माणसं अतिशय क्षमाशील आणि समजूतदार असतात यावर माझी आता अतिशय श्रद्धा बसली आहे.

माझ्या खोलीतून बाहेर पडताना सर्वांना बाहेर जाऊ देऊन सुधाकर क्षणभर मागे थांबले. मी त्यांच्याकडे ‘काय म्हणताय’ असं बघितलं. ते म्हणाले, “शब्दांनी सांगण्याजोगं खरंच काहीच आता उरलं नाही; पण तुम्ही दोघांनी हे सगळं पेलायला फार मदत केलीत” आणि त्यांनी आभारासाठी हात जोडले. मीही!

दोघीजणी...

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

शिकणं या प्रक्रियेचा मूलाधार असतो, साम्य आणि फरकाची जाणीव होणं. मी काउन्सलिंगची जबाबदारी स्वीकारली, तेव्हा एच.आय.व्ही. एड्स हा विषय मला बऱ्यापैकी माहिती होता, माणसाचं माणूसपण महत्वाचं वाटत होतंच, त्यावर विश्वास होता. ममत्व होतं, तरी काउन्सलिंगचं खास शिक्षण मात्र घेतलेलं नव्हतं. काही पुस्तकं वाचली होती. काही चांगल्या काउन्सलरचा सल्ला घेतला होता; पण माझं खरं शिक्षण केलं ते माझ्याकडे एच.आय.व्ही. काउन्सलिंगसाठी आलेल्यांनीच.

प्रत्येक जण वेगळा, प्रत्येकाचे- प्रत्येकीचे प्रश्न, त्यांची उत्तरं, निर्णयाची पद्धत वेगवेगळीच असते; पण तरीही त्यात एक संगती दिसत जाते, आपणही लावत जातो. आपल्या समाजपद्धतीचाच परिणाम असेल; पण स्त्रिया आपल्या एच.आय.व्ही.सारख्या प्रश्नाकडे स्वतःची जबाबदारी म्हणून क्वचितच पाहताना दिसतात. निर्णयांचा अधिकार सहसा, पती किंवा सासर, माहेर इथल्या पुरुषांचा, नाही तर वयानं मोठ्या स्त्रियांचा असतो.

ही गोष्ट सुशिक्षित-श्रीमंत घरांमधल्या स्त्रियांमध्येही थोड्याफार फरकानं तशीच दिसते. या स्त्रियांना काहीवेळा थोडे जास्त अधिकार, पर्याय उपलब्ध असतात; पण त्या बदलासाठीही जास्त नाखूश असतात. आपली जबाबदारी इतरांनी घ्यायलाच हवी, असा लाडावलेपणाही असतो. या पायरीपासून स्वतःच्या प्रश्नाकडोळाला स्वतः समजून घेऊन त्यावर जबाबदारीनं मात करण्यापर्यंत पोहोचण्याच्या रस्त्यावर नेताना नेमकं काय करायला हवं, असं मी शोधत गेले. हे शोधताना काहीजणींनी मला फार मदत केली आहे. त्यांच्या ते ध्यानीमनीही नाही; पण मी मात्र त्यांचं ऋण मानते. अशीच एक 'सविता'.

सविता चौथीपर्यंत शिकलेली आहे. घरकामाच्या नोकऱ्या करतेय. तिच्या पतीचा मृत्यू झालेला आहे. दोघी मुली आहेत. दोघीही एच.आय.व्ही.ची बाधा झालेल्या आहेत. तिच्या प्रश्नाकडोळाचं रूप सुरुवातीलाच थोडं दिसावं, म्हणून हे मांडलं. सविता सोबतीनं आणखीही एकीची गोष्ट मांडते- सुप्रियाची. म्हणजे साम्य-फरकाच्या रस्त्यानं जाताना आपल्याला सोपं जाईल. सुप्रिया

अत्यंत सुशिक्षित, स्वतः डॉक्टर असलेली. घरदारही तसं उच्चभ्रू, श्रीमंत.

सविता आणि सुप्रिया दोघीही मला चार ते पाच वर्षांपूर्वी भेटल्या. अर्थात वेगवेगळ्या. दोघींचीही वयं पंचवीस-तीसच्या आतबाहेरची. दोघींनाही एच.आय.व्ही.ची लागण आहे, हे तर झालंच; पण आणखीही काही साम्यस्थळं आहेत. दोघीही एच.आय.व्ही.च्या दृष्टीनं एकेकट्या. सविताच्या पतीचा एड्सनंच मृत्यू झाल्यावर काही काळानं ती आमच्याकडे आली तर सुप्रियाच्या पतीला एच.आय.व्ही.ची लागण झालेलीच नाही.

सुप्रिया हुशार म्हणून गाजलेली. बोर्डात आलेली. डॉक्टर झालेली; पण सविताही चांगलीच तल्लख आहे. तिची समज, आकलन मला नेहमी चकित करतं. दोघींजवळही एक विशेष आग्रही आत्मविश्वास. अर्थात त्याचं रूप वेगवेगळं. सुप्रियाच्या शिक्षणामधून आपण इतरांपेक्षा वरचढ असल्याची भावना जोपासलीही गेलेली असेल; पण गंमत म्हणजे सविताही स्वतःकडे कधी लाचारी, कमीपणा घेणारी नव्हे. आपण हुशार आहोत, आपल्याला कळतं अशी जाणीव तिनं, कशी कोण जाणे, पण स्वतःत रुजवलेली आहे.

एवढं साम्य सोडलं तर फरक भरपूरच. सविताची आई हॉस्पिटलमध्ये आया म्हणून काम करणारी. सविताचा नवरा रिक्षा चालवत असे. त्यांना दोन मुली झाल्या. धाकटीच्या जन्मानंतर काही काळातच सविताचा नवरा आजारी पडून गेला. मग सविता धुणंभांड्यांची, स्वैपाकांची कामं करू लागली. गेल्या काळात दोघी मुली आणि सविता अशा तिघीही जरा जास्तच आजारी पडताहेत, असं दिसल्यानं सविताच्या आईनं ती काम करते तिथल्या डॉक्टरांना विचारलं. त्यांनी चिड्डी दिली म्हणून सविता पत्ता शोधत आमच्याकडे येऊन पोचली.

या तुलनेत सुप्रिया तर स्वतःच डॉक्टर. तिचा नवरा भौतिकशास्त्रात संशोधन करणारा. सुप्रिया शल्यशास्त्रात पदव्युत्तर शिक्षण घेत होती. खरं म्हणजे काही वर्षं मूल नको, असंच दोघांनी ठरवलं होतं; पण मग निलेश म्हणाला, हवं; म्हणून होऊ दिलं तर

गर्भारपणातच हे समजलं. त्यानंतर मात्र सुप्रियांनं तिरीमिरीनंच गर्भपात करून घेतला. ती आईवडिलांची एकुलती एक लेक. इंटरनेटवर शोधशोध करून त्यांनी एच.आय.व्ही. तज्ज्ञांचे पत्ते मिळवले. या तज्ज्ञांकडेही आधी वडील जात. मग योग्य वाटलं तर आई आणि मग सुप्रिया. या सगळ्या प्रयत्नात सुप्रियाच्या एच.आय.व्ही. लागणीची बाब कुणाला कळू नये, असा हेतू असे आणि तो पुरेसा साधतही नसेच. पुण्यामुंबईतले असे चार-सहा तज्ज्ञ पालथे घालून सुप्रिया आमच्याकडं आली होती.

दोघींच्याही बाबतीत एच.आय.व्ही.चं निदान खात्रीशीर होण्यासाठीच्या दोन-दोन तपासण्या झालेल्या होत्या. फरक असा होता की, सुप्रियाला स्वतःला त्याचा अर्थ कळत होता. सविताला कुणीही स्पष्टपणं काही सांगितलेलं नव्हतं.

सुप्रियांनं गेल्या काही दिवसांत एच.आय.व्ही.बद्दल बरंच वाचलंही होतं. ती समोर येऊन बसल्यावर मी तिला हेच प्रथम म्हणाले, “एरवी काही आधारभूत माहिती देणं माझं काम असतं; पण तुला मी काय नवीन सांगणार? तुला भरपूरच माहिती आहे. तसं मला डॉक्टरांनी सांगितलं आहे; पण तरी एक प्रश्न विचारू?” माझं वाक्य संपायच्या आत सुप्रिया खवळून म्हणाली, “मला तुमचा प्रश्न माहित आहे. निलेश निगेटीव्ह आहे तर मला लागण कशी झालीय? हेच विचारायचंय ना?”

“नाही गं, तुला लागण आहे, इतकंच पुरे. त्या आधीच्या कारणाशी माझा काय संबंध? मला विचारायचंय की तुला बाळाला लागण न होण्यासाठी असलेले सगळे उपाय माहित असताना आणि उपलब्धही असताना तू गर्भपात का करून घेतलास?” मी आमचा संवाद सुरू होण्यासाठी प्रश्न विचारला. सुप्रिया म्हणाली, “मला बाळासंदर्भात एक-दोन टक्क्यांची धास्तीसुद्धा नको वाटली. तेवढी कोणत्याही औषधानंतर ही उरतेच.”

मी फक्त ‘बरं’ म्हणाले, तर तीच पुढे म्हणाली, “मला तेव्हा खात्री नव्हती की मी आणि निलेश एकत्र राहू. आमचा घटस्फोट झाला असता तर आणखी बाळाची जबाबदारी नको. म्हणून.”

“पण तसं झालं नाही, उलट निलेशनं खूपच चांगलेपणानं स्वीकारलंय सगळं, नाही?” मी संवाद पुढे चालू ठेवत म्हटलं.

“त्यात काय? समजा त्याला कॅन्सर झाला असता तर मी नसतं का स्वीकारलं?” बाई पुन्हा उखडल्या.

तिच्या उत्तरात मला प्रश्नाची जागा दिसली, ती पकडत मी म्हणाले, “हो, ते तर आहेच. तू स्वीकारलंच असतंस; पण काय गं, कॅन्सर कशाला? त्याला एच.आय.व्ही. असता तरी तू स्वीकारलंच असतंस. हो ना?”

यावर मात्र सुप्रिया काहीवेळ गप्प राहिली; मग म्हणाली, “एच.आय.व्ही. असता तर मी नसतं निलेशला स्वीकारलं.”

मी गप्पच राहिले. तिच्या बोलण्यातली विसंगती तिलाच दिसेल इतकी शहाणी तर ती होतीच. “मला लागण झालीय ती, मी डॉक्टर आहे म्हणून. ऑपरेट करताना ‘कट’ बसला होता, दोन-तीनदा नीडल-स्टीक ही झाली होती. इट्स अॅन ऑक्युपेशनल हजार्ड (व्यवसायातून होऊ शकणारा धोका आहे तो)! तोच न्याय निलेशला कसा लावता येईल, त्याचं काम काही तसं नाही.” आमचा इथवरचा संवाद. तिनं ‘तडाड ताड ताड’ सुरात आणि मी, “हो हो” करत, असाच होता. आता माझा सूर थोडा रोखटोच करत मी म्हणाले, “सुप्रिया माझ्या ज्ञानानुसार, डॉक्टरांना, सर्जनना ऑक्युपेशनल हजार्ड म्हणून लागणीची शक्यता अगदी नगण्य असते. कुठल्याही रोग्याशी- विशेषतः रक्ताशी संपर्क येताना काही दक्षता घ्यायच्याच असतात. त्यांना युनिवर्सल प्रिक्ॉशन्स (सार्वत्रिक दक्षता) म्हणतात. त्या घेत राहिलं तर मग या ऑक्युपेशनल हजार्डला घाबरायचं कारण उरत नाही; आणि शेवटी डॉक्टरही माणसंच असतात. त्यांचा एच.आय.व्ही. तेवढा ‘चांगला’ स्वीकारावा असा आणि इतरांचा मात्र ‘वाईट’ असं का म्हणावं आपण? अनेक स्त्रिया पतीला लागण असल्याचं स्वीकारतात, निलेशनंही तुझी लागण स्वीकारलीय, मला हे चांगलं वाटतं.”

सुप्रियाच्या मनात एच.आय.व्ही.बद्दल थोड्या विचित्र कल्पना होत्या. त्याला काही कारणंही असणार; पण तरीही त्यांची जाणीव तिला व्हायला हवीच होती. माझ्या वाक्यानंतर सुप्रिया काहीवेळ हमसाहमशी रडली, मग डोळे पुसून म्हणाली, “इतक्या सहज नाही स्वीकारलं निलेशनं. शंभर प्रश्न विचारले. वेडेवाकडे..! माझी तक्रार नाही त्याबद्दल; मीही त्याच्या जागी असते तर विचारलेच असते; पण नशीब, पटलं त्याला शेवटी!”

“चला, बरं झालं” मी हसून तिला मोकळं करायला बघितलं. ती अजून तिथंच होती. “युनिवर्सल प्रिक्ॉशन्स घ्यायला हव्यात, मी त्यात हेळसांड केली, हे माझं चुकलंच; पण तशी अनेकजण हेळसांडच करतात. त्यांना का नाही? मलाच का?”

एच.आय.व्ही.मध्येच नाही तर कोणत्याही. गंभीर आजारामध्ये, अपघातामध्ये, इतर एखाद्या संकटामध्येही सापडलेल्यांना हा प्रश्न पडतोच, “मलाच का?” त्याला उत्तरही नसतं आणि त्याची जबाबदारीही कुणावर टाकता येत नाही.

सुप्रियाला मी काही वेळ रडू दिलं. मरुपणे थोपटलं मग ‘नाकाचा शेंडा बघ कसा लालेलाल झालाय’ असं म्हटलं, तेव्हा भरल्या डोळ्यांनीच ती खुदकन हसली. ती संधी घेऊन मी पुढे बोलायला लागले.

“मग आता पुन्हा कॉलेज सुरू करतेयस?”

“नाही, मी सोडली पोस्ट.”

“दुसरी काही मिळेल.”

“मला नाही शिकायचं.”

“बरं मग, एच.आय.व्ही. एके एच.आय.व्ही. वाचायचं असलं, तरी आमच्याकडे गेली दहा वर्षं जमा केलेली, तीन कपाटं भरून पुस्तकं आहेत. वाचायला येत जा हवं तर.”

“मी तेच विचारणार होते. मला तुमच्या संस्थेत काम करता येईल का, अगदी टायपिंगसुद्धा चालेल.”

“बघू या नं, तेही जमलं तर. बाय द वे, तुला टायपिंग येतं का?”

“छे, छे. काहीही फालतू कामसुद्धा चालेल, अशा अर्थानं म्हणाले मी.”

“.....”

माझ्यासमोरचा प्रश्न नुसता एच.आय.व्ही. पुरता नव्हता. दृष्टिकोन, मनातली अढी, अशा गुंतागुंतीनं भरलेला होता.

मी सविताबद्दल सांगायला बसले आणि सुप्रियाचीच गोष्ट सांगितली; पण आता या पार्श्वभूमीवर सविताबद्दल सांगते.

सविता सोबत आई आणि भावाला घेऊन आलेली होती; पण वैद्यकीय तपासणीसाठी आणि माझ्याकडेही एकटीच आली. ‘आई-भावानं काही विचारलं तरी वरवर सांगा. मला त्यांना फारसं गोवायचंच नाही,’ असं तिंनं स्वतःहूनच सांगितलं.

तिला अजून तिच्या एच.आय.व्ही. लागणीबद्दल माहिती नाही, असं मला कळलेलं होतं; पण ते कितपत खरंय, याचा अंदाज घ्यायला आणि तिची तयारी करायला मी विचारलं, “सविताताई, तुला काही अंदाज आहे का, डॉक्टरांनी का पाठवलंय इकडे? तुझ्या रक्ताच्या तपासणीचा रिपोर्ट काय आहे, माहित आहे?” सविता जरा वेळ गप्प बसली, मग मान हलवून म्हणाली, “हो, ‘एड्स’ आणि तिच्या डोळ्यात पाणी भरून आलं. मी उठून तिच्याजवळ गेले. तिच्या खांद्यावर हात ठेवला आणि म्हणाले, “कसं कळलं गं तुला?”

“बरोबर आहे ना पण...?”

“बरंचसं बरोबर आहे. म्हणजे एड्स झालेला नाही अजून तुला, पण त्याचे जंतू शरीरात शिरलेत; पण कुणी न सांगता तुला कसं कळलं?”

“मला अंदाज होताच.” ती म्हणाली, “मुलींच्या वडलांना टी.बी. झाला होता, तो वाढून ते गेले. एड्समध्ये टी. बी. होतो ना?”

मी नुसती मान हलवली. ती पुढे म्हणाली, “शिवाय धाकटीच्या वेळी आमच्या आईच्या हॉस्पिटाल्या डॉक्टरांनी माझी डिलिव्हरी केली नाही. मला जिल्हा-रुग्णालयाला पाठवलं, तेव्हाच मला शंका आली होती.”

“धाकटीच्या वेळचं बाळंतपण जिल्हा रुग्णालयात झालं

का?”

“हो, पण तिथे कुणी लक्ष दिलं नाही माझ्याकडे. इतकी कळवळत होते मी, रडत होते तर कपभर पाणी दिलं नाही मला कुणी.”

“का बरं?”

“तिथला डॉक्टर ना ताई, पाकिटातला ड्रेस काढून घालत बसला होता, किती वेळ. तेवढ्यात मी माझीच बाळंतपण झाले.” सवितानं माझ्यासमोर चित्र उभं केलं. हा पाकिटातला ड्रेस म्हणजे सार्वत्रिक दक्षता घेताना बाळंतपण किंवा शस्त्रक्रियांच्या वेळी आरोग्यसेवकांनी घालण्यासाठी आता तयार सेट मिळतो.

तो प्रत्येक रुग्णाच्या वेळी घालणं परवडत नाही, म्हणून जेव्हा निश्चित निदान माहित असतं तेव्हा ही यच्चयावत तयारी केली जाते आणि निदान माहित नसलं तर नाहीच धरून हेळसांड केली जाते. सुप्रियाच्या बाबतीत हेच झालं होतं. शिवाय हे तयार सेट, क्वचितच वापरावे लागल्यानं त्याची सवय नसते, मग वेळ लागतो.

“पण तेवढ्यावरून तुला शंका कशी आली?” मी सविताला विचारलं.

“मी त्याला बोलवत होते, ओरडत होते तर तो मलाच रगावला आणि पासीटीव पासीटीव असं काहीतरी म्हणाला. मला कळलं नाही; पण मग....”

“हं, मग काय झालं?” मी थक्क होत होते.

“तिथून मी घरी आले तर भावानं सांगितलं नव्याला टीबीच्या हॉस्पिटलात भरती केल्याचं. मग मी काढला त्यावरून अंदाज. म्हणलं, हे असंच असणार.

“नवरा घरी आल्यावर आमचं दोनदा भांडण पण झालं; पण ते ना, खूप रडायचे. मी तुझ्यावर सगळं टाकून चाललो म्हणायचे.”

“पण नव्याला समजा असेल तर तुला आहे, असं का वाटलं तुला?” मी अक्षरशः वेड्यासारखं विचारलं.

“हा आजार नवराबायकोत फिरतो की! टी.व्ही.त नाही का पाहत आपण.”

तिनं मला सपशेल वेड्यात काढलं. सविता स्वतःचा प्रश्न समजावून घेत होती. सगळ्यात विलक्षण होतं ते तिचं हसरेपणानं, धीरानं स्वीकारणं.

दोघी लेकी आजारी पडत होत्या, त्यावरून सवितानं तेही ताडलंच होतं. आवश्यक तपासण्या करून झाल्या. आता औषधांची सुरुवात सविता आणि थोरलीला करायची होती. त्यापूर्वी एकदा मी तिला भेटायला बोलावलं. एव्हाना ती माझ्याशी मोकळं बोलायला सरावली होती. माझ्या खोलीत येऊन तिचं दार घट्ट लावून घेतलं. मला काही संधी न देता, स्वतःच सुरुवात केली, “आणखी पाचसहा वर्षांत आम्ही तिघी मरणारेत का? मग कशाला

औषध-फौषध? आताच दोघींना घेऊन मी... (कृतीनं आत्महत्या दाखवून)... जगात माणसांना कुठं तोटा गेलाय ताई? आम्हा तिघींवाचून काय अडलंय?"

आत्महत्येचा विचार अक्षरशः प्रत्येकजण एकदा करतो; पण सविता ज्या शांतपणे तो एक मार्ग म्हणून विचारपूर्वक ठरवत होती, मला विचारत होती की, मी हसायलाच लागले; पण ती खूप गंभीर होती. मी 'तशी गरजच नाही' असं म्हटल्यावर तिनं तेही मानलं. "अजून तरी एच.आय.व्ही. समूळ नष्ट करणारं औषध नसलं तरी ते १५-२० वर्षांत येऊ शकतं; पण तोवर तगून राहण्यासाठी थोपवणारी औषधं घ्यायची ती अगदी वेळेवर, नियमित घ्यायची. खाणंपिणं व्यायाम, इतर आजार होऊ नयेत म्हणून घ्यायच्या काळज्या..." सगळं मी बोलते, ते मनापासून समजावून घेऊन ती म्हणाली, "ते माझ्याकडं लागलं."

एच.आय.व्ही.च्या लागणीच्या धक्क्यांनं भलेभले गारद होतात. कधी औषधांचे डोस नीट समजत नाहीत तर कधी औषधं बरं वाटल्यावरही सुरू ठेवायचीत, हे पटत नाही. समाजाचा 'डॉक्टर' या संस्थेवरच एकतर अर्धवट विश्वास किंवा आंधळा विश्वास असतो. दोन डझन, आंब्यांवर चार आंबे फुकट द्या, म्हणावं तसं, 'आता दोन वर्षं तुमची औषधं घेतोय, दोन महिने नाही घेतली तर कसं?' म्हणतात. हा नुसता प्रश्न असता तर त्यामागची इच्छा कळली असती; पण आमच्या आमच्यात 'तुम्ही तरी सांगा डॉक्टरसायबांना' असं म्हणून वशिला मागतात. नाहीतर एकदम 'डॉक्टर माझ्या अमुकतमुकला वाचवा. तुम्ही हो म्हणा, तोवर पाय सोडत नाही' असं म्हणून आपला 'देव' (दाडक) करून टाकतात. काहीना एच.आय.व्ही. असल्याचं कळवून घेताना खूप त्रास होतो तर काहीना ते कळतच नाही. इतकं की, तपासणीचा निकाल आपण सांगत असताना, 'पहिला नंबर आलाय' अशा हसत्या चेहऱ्यांनं ऐकतात आणि आपल्या बोलण्यातलं मधलंच एखादं सोईस्कर वाक्य धरून, 'तसा काही त्रास नाही ना, मग झालं तर.' असं म्हणून सोडून निघून जाऊ लागतात. त्यांना थोपवून गांभीर्य पटवावं लागतं. या सर्वांच्या तुलनेत, सविताची समंजस जाण मला चकित करते.

सविता आणि थोरलीची एच.आय.व्ही. थोपवायची औषधं, धाकटीला टी.बी.साठीची औषधं सुरू केली. खर्च बराच होणार होता. सतत होणार होता. त्यावेळी मोफत एच.आय.व्ही. औषधांचीही सोय कुठं नव्हती. या खर्चाची योजना कशी करायची, या विवंचनेत ती होती. मीही काय करता येईल, याचा शोध घेत होते. एवढ्यात सविताच्या तीन- म्हणजे जवळजवळ सगळ्याच कामांवरून तिला काढून टाकल्याचं म्हणत ती आली; कारण एकच सविताला लागण आहे. मी उडालेच.

"अगं पण, त्यांना सांगितलं कुणी?"

"मीच. नंतर बाहेरून कळलं तर म्हणतील फसवलंस. त्यापेक्षा आपणच सांगितलेलं बरं."

"पण, तुझ्यामुळं त्यांना काही धोकाही नाही. काढून टाकायची काही गरजच नाही."

"हे तुम्हाला-मला कळतं, त्यांना कळत नाही." ती आवाजही न चढवता; पण धारदारपणे म्हणाली. मी जरा विचारातच पडते. हिला आपणच कामावर ठेवून घ्यावं का? खरं म्हणजे कौन्सलरनं स्वतःचं आयुष्य कामात वापरायचं नसतं. दुहेरी भूमिका आल्या की गुंतागुंत वाढते; पण तरीही इथे अपवाद करायचं ठरवून मी तिला विचारलं. सविता माझ्याहून भारी. ती म्हणाली, "खरं कामावर नका ठेवू; पण अडीनडीला, तात्पुरतं बोलवा. मला सांगण्यापुरतं झालं तरी पुरे." मग आम्ही ठरवलं तसं, त्या तीनही कामांवर जाऊन तिनं सांगितलं, "मला तुम्ही काढलंत ते ठीक आहे, मलाही दुसरी नोकरी मिळाली. त्या बाई याच विषयात काम करतात तरीही त्यांनी मला नोकरीवर ठेवलंय. तुम्हाला हवं तर फोन करून विचारा. हा नंबर."

गंमत म्हणजे, तिघांचेही मला फोन आले. एकीनं तर सरळ सविताला पुन्हा कामावर घेतलं. दुसऱ्या दोघींनी निर्णय बदलला नाही; पण त्या खूप चुकचुकल्या आणि मी 'तुमच्या निर्णयानं, तिच्यासमोरचा आर्थिक प्रश्न वाढलाय' म्हटल्यावर, दोघींनीही दर महिना तिच्या औषधांचे पैसे देण्यात भाग घ्यायची तयारी दाखवली. नुसती तयारी नाही, त्यांनी गेली चार वर्षे ते केलंही!

हे सगळं सांगायला आलेली सविता अगदी खूश होती. तिचा विजयच झाला होता. तिच्या उत्साहानं बोलण्याकडे लक्ष देता देता मला वाटलं, या मुलीकडे एक खास ताकद आहे. पराभवानं ती खचत नाही आणि विजय आनंदानं उपभोगते, त्यालाही लाजत नाही.

अतिशिक्षित सुप्रियाला मात्र हे झेपत नाही. तिनं काही दिवस पुस्तकं वाचून काढले. पहिल्यांदा एकच पान उघडून दिवसभर तेच बघत बसायची; पण काही काळांनं वाचन व्हायला लागलं. देशभरात एच.आय.व्ही.त काम करणाऱ्या अनेक संस्थांशी तिनं पत्रव्यवहार केला. मग हिंडून आली. देशभरातली कामं पाहून आली. बरीच शांतही झाली. तिथंही अनेकदा तिला एच.आय.व्ही.ची लागण असल्यामुळे भेदभाव झाल्याचा, दूषणं मिळाल्याचा अनुभव आला. त्या प्रत्येकवेळी ती पुन्हा पुन्हा निराश झाली, संतापली. ते तर साहजिकच होतं; पण तिचं म्हणणं नेहमीच 'एच.आय.व्ही. झाल्याबद्दल' असं नसून 'माझ्यासारख्या' बाईला, कशी काय वाईट वागणूक देतात हे लोक', असं असायचं; पण हे माझ्याशी येऊन बोलण्याइतकं मोकळेपणा तरी तिच्या माझ्यात आला होता. तिनं

एच.आय.व्ही.तलं काही विशेष शिक्षणही घेतलं; पण अजूनही ती खऱ्या अर्थानं एच. आय.व्ही. सांभाळून आयुष्याला लागलेली नाही. करिअरची कल्पना तिनं मनातून काढून टाकलेली नाही आणि प्रयत्नांनी साकारलेलीही नाही. दोन पावलं पुढं, एखादं मागं, असाच तिचा प्रवास सुरू आहे.

सविता साधीसुधी घरकामं करणारी बाईच होती, ती तशीच आहे; पण ते मात्र नीटपणे करतेय. दोघी लेकींसह सविता आता निकोप आयुष्य जगतेय; कष्ट करतेय, आनंदानं दोन घास आणि नियमित औषधं खाते आहे.

मध्यंतरी एका वृत्तसंस्थेनं तिची मुलाखत घेतली. मुलाखत माझ्याच समोर झाली. सविता अस्खलितपणे तासभर बोलली. कुठेही अडखळणं नाही, काही नाही. इतकी सराईत मुलाखत की, 'आजवर शंभर मुलाखती दिल्यात' असं वाटावं. तिचं बोलणं न रडता आणि स्पष्ट होतं; पण ते ऐकून मुलाखत घेणारीच्या डोळ्याला धारा लागल्या. त्यावर सवितानेच तिला सुनावलं, "रडू नका, मला रडलेलं अजिबात आवडत नाही. उलट मी म्हणते की माझ्या चांगल्या वागण्यामुळे मला माणसंपण चांगली भेटली. रडायचं कशासाठी?"

एच.आय.व्ही.तला एच. 'ह्युमन'साठी आहे. माणसाचं माणूसपण नुसत्या एच.आय.व्ही.शी झुंजण्यानं पुरं पडत नाही. त्यात आणखीही माणूसपणाच्या गोष्टीही येतात.

सविता आणि सुप्रिया या दोघींच्यातलं आणखी एक साम्य लेख संपवताना, सांगते, मध्यंतरीच्या काळात दोघींचीही एकेक छोटीशी चक्रे प्रेमप्रकरणं झाली, अर्थात प्रेमपात्रंही त्यांच्या त्यांच्या जगातलीच होती. दोघीही विचार करून त्यातनं बाहेर आल्या. मला त्यांनी विश्वासाचं मानलं, हे माझं नशीब थोर. बाहेर पडत असतानाचा दोघींचाही रस्ता मात्र काहीसा वेगवेगळा होता. सुप्रियानं स्वतःच्या नशिबाला दोष दिला. स्वतःला नावं ठेवली. एच.आय.व्ही.मुळे ती आणि निलेशमध्ये पडलेल्या दरीमुळे, असं झालं, असं म्हणाली. ते प्रेम निभावण्याचीही ताकद स्वतःत नसल्याचं दुःख करून रडली. तिच्या प्रेमपात्रानंही तिला हवा होता तसा झोकून देऊन आधार दिला नाही. मग ती बाहेर आली. हळूहळू सावरलीही. 'ठीक आहे, काही बिघडलं नाही. होतं असं आयुष्यात,' असं सांगू गेलं तर तिला पटत नाही. स्वतःच्याच मनात कसल्यातरी भिंती बांधून स्वतःलाच कैद करून घेतेय! आणि इकडे सविता...

सविताही प्रेमात पडली. माझ्याशी बोलली. तिची खूप ओढाताण झाली मनानं! पण अखेर तिनं स्वतःला पटवलं, बदलवलं. "हे काही बरोबर नाही," म्हणाली, "मी यात गुंतले तर पोरींकडे दुर्लक्ष होईल. त्यांना नीट राखण्याची माझी जबाबदारी आहे."

स्वतःला पटवून त्या दुसऱ्यालाही तिनं पटवलं. समजूत घातली; पण तरीही हे घडलं याबद्दल आपलं काही चुकलं असं तिला कदापिही वाटलं नाही. मी तर कुणीही प्रेमात पडावं, अशीच आहे. तेव्हा ते माझ्या प्रेमात पडले त्यात काही चुकलं नाही आणि मी इतके वर्षं आता एकटी राहतेय, आलं माझ्याही मनात तर त्यात काय चुकलं?"

सविताच्या साध्या सरळ आत्मविश्वासावर मी अक्षरशः फिदा आहे. कोणत्याही प्रश्नाचं उत्तर शोधताना हल्ली मी एक मजा करते. 'सवितानं इथं काय केलं असतं?' असा विचार करते म्हणजे एक होतं, प्रश्नाचं गांभीर्य राहूनही मन त्यात दडपून जात नाही.

एड्स-बाधितांचा आणि भारितांचा

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

‘आयुष्य ओंजळीत येईल तसं स्वीकारावं.’ माझी आजी मला म्हणायची. तात्त्विक विचारांची शिंगं फुटण्याच्या वयात मी तिच्याशी भांडभांड भांडायचे.

‘म्हणजे तुझ्या दृष्टीनं कुठल्याही सुधारणा, बदल नकोतच. टिळक, फुले, गांधी, आंबेडकर सगळे चुकलेच. पारतंत्र्य स्वीकारायला हवं होतं, अन्याय स्वीकारायला हवे होते.’

‘तसं नाही गं, जे करायला हवं ते करायचंच; पण त्यासह आयुष्य प्रसन्नपणे स्वीकारावं.’

मला तिचं म्हणणं खरं म्हणजे कधी कळलंच नाही. जेवढं कळलं ते पटलंही नाही.

माझ्या मते, जे करावंसं वाटतं, त्यासाठी अस्वस्थ व्हावं, पोटात तुटावं, म्हणजेच माणूस ते करतो. प्रसन्नपणे पोटात कसं तुटावं?

आता वाटतं, ‘आयुष्य ओंजळीत येईल तसं स्वीकारणं, ही कल्पना सात आंधळ्यांच्या गोष्टीतल्या हत्तीसारखी आहे. स्वतः आजीला हत्ती कळला होता का नाही, ते आता कधीच कळणार नाही. मी तर वेगळ्याच वाटेनं विचार करत होते, तेव्हा मला कळणंच शक्य नव्हतं. ‘स्वीकार’ या शब्दाचा मानवी आविष्कार सुलभाताईच्या रूपानं समोर उभा राहिल्यावर त्यांना समजून घेताघेता मला आज हे सगळं आठवलं.

सुलभाताई स्वतः एच.आय.व्ही. बाधित नाहीत. त्या अर्थानं त्या आमच्या पेशंट नाहीत. त्या एच.आय.व्ही. ‘भारीत’ आहेत. एच.आय.व्ही.च्या लागणीनं आयुष्य बदलतं, ते केवळ लागण झालेल्याचं नाही तर त्यांच्या जवळच्या माणसांचंही. एच.आय.व्ही. रक्तात नसताना, तेही तो भार पेलत असतात.

सुलभाताई गेली सात-आठ वर्षं आमच्याकडे येतात. प्रथम सुनेला घेऊन, नंतर सून आणि मुलगा- दोघांना आणि आता सून गेल्यावर एकट्या मुलाला. सुलभाताई प्रत्येक वेळी बरोबर येतातच.

सुलभाताईचा एकुलता एक मुलगा- रवी. तो अगदी लहानगा

असतानाच त्यांचे पती वारले. त्यानंतर सुलभाताईनी नोकरी करून त्याला वाढवलं. अनेक वर्षं त्यांनी एका मोठ्या इस्पितळात नर्स म्हणून काम केलं. आता, म्हणजे माझी- त्यांची भेट झाली त्याच्या आधीच त्या निवृत्त झाल्या आहेत. त्यांना पेन्शनही मिळतं. एवढीच जुजबी माहिती मला त्यांच्याबद्दलची आहे.

सेवाशुश्रूषेचं काम त्यांनी अगदी मनापासून केलं असावं, हे त्यांना आज पाहूनही पटतं. सत्तरी पालटलेल्या या बाई अगदी ताठपणे चालतात. शरीर वय लपवत नाही; पण ते सुटलेलं नाही, वाकलेलं नाही. हालचालीत एक विशेष तत्परता आहे. साधीशीच साडी अंगावर असते; पण ती नेटकेपणी नेसलेली. नीटपणे आवरलेले केस, उजव्या हातावर घड्याळ आणि चेहरा नेहमी हसरा, अगदी प्रसन्न.

त्या आल्या की सहजच इथली व्यवस्था नीट ठेवायला मदत करू लागतात. कुणी सरळ बसणंही सहन न होऊन कलंडलं असलं तर त्यांना त्यातल्या त्यात थोडी जागा करून निजवतात. कुणाला खोकल्याची ढास लागली तर गरम पाणी करून द्यायचं असतं, हे त्यांना माहीत झालंय. त्या पुढे होऊन ते काम स्वतःवर घेतात. तपासणीसाठी रक्त काढताना जरूर दिसली तर मदतीला जातात. निदान, ‘एक सुई लागेल... झाडलं!’ इतकं तरी म्हणतातच. आमचा कर्मचारी वर्गही आता त्यांची अशी मदत मिळते, याला सरावलाय.

सुलभाताई काही रोज येत नाहीत, मुला-सुनेसाठी यायचं झालं की मात्र निरपेक्षपणे अशी मदत करतात.

नशीब नावाची गोष्ट तशी विचित्रच असते. ती काहींच्या वाट्यात सहजच तूपपोळी घालते तर काहींच्या ओटीत दुःखाचा वाटा पसरटपणे सारते. सुलभाताईनी ज्या पोरसाठी आयुष्यभर कष्ट केले, त्या रवीच्या पदरात असा दुःखाचा वाटा भारंभार आलाय. आधीचं मला माहीत नाही; पण तिशीचा असताना रवींद्रला एक मोठा अपघात झाला. तो एका बांधकाम कंपनीत नोकरी करायचा,

एका बांधकामाची देखरेख करताना तो तिसऱ्या मजल्यावरून खाली पडला. रवीचं लग्न झालेलं होतं, मला वाटतं, एक मुलगाही होता. या अपघातानंतर दोन-तीन वर्ष रवी अंथरुणावरच होता. त्याच्यावर बऱ्याच शस्त्रक्रिया झाल्या. तशा अनेक डॉक्टर लोकांशी सुलभाताईच्या ओळखी होत्याच. त्यांनी खूप मदत केली; पण बँकेतली शिल्लक या काळात जवळजवळ संपत आली. एवढ्यावर थांबलं नाही. रवीची बायको एक दिवस मुलाला घेऊन माहेरी चालती झाली. तिंनं कोर्टात सरळ घटस्फोटाचाच अर्ज दिला. ऐकल्यावर मी नकळत उद्गारले, “अरे, बापरे!” खरं म्हणजे कौन्सलरनं कधीही स्वतःची मूल्य-चौकट काम करताना सांगायची नसते. त्यामुळे नकळत बाहेर पडलेल्या उद्गाराचा काय परिणाम झाला असेल, असा विचार माझ्या मनात आला. नशीब माझं, समोर सुलभाताई होत्या. त्या हसून म्हणाल्या, “कंटाळली हो ती. होती तोवर खूप केलं तिंनं त्याचं; पण तिचंही तरुण वय. दमून गेली असेल. मी रवीला म्हटलं, ‘आपण जराही विरोध न करता घटस्फोट द्यायचा.’ तिंनंही शहाणपणानं काही मागितलं नाही. आमच्याकडे द्यायला नव्हतंच; पण तिचाही तो चांगुलपणाच.”

हळूहळू रवींद्रची तब्येत सुधारली. किंचित लंगडलेपणा सोडला तर बाकी सगळं मूळपदावर आलं. रवीच्या इच्छेनुसार सुलभाताईंनी पुन्हा त्याच्यासाठी वधू शोधली. ही रत्ना. अतिशय शांत, सालस मुलगी. तिचंही हे दुसरं लग्न होतं. पहिला नवरा खूप छळणारा, बाहेरख्याली, अगदी मारहाण करणाराच होता. म्हणून रत्ना पळून माहेरी निघून आली होती. रवी-रत्नाचं लग्न झालं. काही दिवस चक्र चांगलेच गेले आणि मग... रत्ना आजारी पडली. उतारच पडेना. थंडी वाजून ताप भरायचा. तशातच नागीण झाली. जुलाब झाले. पोटात गाठी असल्याचं कळलं. याच काळात कुणा डॉक्टरनं शंका वाटून रक्ताच्या तपासण्या करून घेतल्या. त्यातून एच. आय. व्ही.चं निदान कळलं.

रत्नाला घेऊन सुलभाताई आमच्याकडे आल्या. आमच्याकडे आल्यावर सुरुवातीच्या सगळ्या तपासण्या झाल्या आणि त्यातून रवी-रत्ना दोघांनाही एच.आय.व्ही. आहे आणि रवीची प्रतिकारशक्ती बरीय; पण रत्नाला मात्र औषधांची गरज आहे, हे दिसलं. पोटात क्षयरोगाचीही वाढ होत होती. मग मी रवी-रत्नांचं कौन्सलिंग करताना, सुलभाताई माझ्या मदतीला असायच्या. ‘ठीक आहे, आता औषधं घ्यायची आणि ठाकठीक राहायचं’ असं सगळं बोलणं व्हायचं. वेळेवर नियमित औषधं घेण्याची तर खात्रीच होती. सुलभाताई स्वतःच ती जबाबदारी घेणार होत्या.

पण... बहुतेक रुग्णांना उत्तम आधार देणारी ती औषधंही काही शरीरांशी जुळता जुळत नाहीत. रत्नाला औषधं मानवेनात. मग बदलून पाहिली. तरीही जमेना. आता पर्याय एकच होता, दुसऱ्या

टप्प्यावरच्या औषधांचा आणि तो अतिशय महाग होता. मला अपेक्षा होतीच, सुलभाताई, रत्ना, रवी- तिघांनी मिळून हेच सांगितलं. ‘औषधं परवडणार नाहीत.’ घरातल्या अशा निर्णयात सुलभाताईचं मत महत्त्वाचं असावं, हे जाणवून मला सुलभाताईचा जरा रागच येत होता. मला वाटलं, की हीच वेळ रवीवर असती तर काही करून पैशाची जुळवणी केलीच असती ना! पण पैशांचं सोंग आणता येत नाही.

रत्नाला औषधं न मिळणं, याचा अर्थ रत्ना कणाकणानं मृत्यूच्या ताब्यात जाणं; पण दोघीही सासू-सून हिमतीच्या. त्यांनी प्रत्येक दिवस चांगल्यात चांगला जगायचा ठरवला. रोजचंच जेवणखाण अधिक चवीनं रांधायला, जेवायला लागल्या. वाचन, फिरायला जाणं, कधी चक्र सिनेमा पाहणं तर कधी बाहेर हॉटेलात जेवणं, असा बेत करत. “हॉटेलात जेवलो तर मात्र घरी चालत चालत जातो; कारण तेवढं अन्नही पचतं आणि पैसेही वाचतात.” सुलभाताई मला सांगत.

थोडे दिवस असे गेले आणि मग रत्नाची प्रकृती खूपच खालावू लागली. सुलभाताई तिचं शेवटपर्यंत मनापासून करायला तयारच होत्या. त्या लेकीच्या मायेनं रत्नाचं करत नसत. तसं करत असत्या तर क्षणोक्षणी पोरीच्या वेदना पाहून रडल्या असत्या. त्या म्हणत, ‘मी पेशंटच मानते, सून मानतच नाही तिला.’ रत्नाही त्यांना तोडीस तोड होती. अपार वेदनांचा मृत्युलक्ष्मी प्रवास ती विलक्षण शांतपणे करत होती.

या दोघींचा हा शांत स्वीकाराचा प्रकार रवीला मात्र असह्य होत असे. रत्ना गेली.

रवी नैराश्यानं ग्रासून गेलेला होता. एकापाठोपाठ एक येणाऱ्या आपर्तींनी तो थकून गेला. ‘हे सगळं माझ्याच वाट्याला का?’ असा सरळ प्रश्न त्याला पडायचा. त्याच्या जागी असणाऱ्या कुणालाही पडला असता. सुलभाताईसाठी रवीचं दुःख काही परदुःख म्हणावं असं नव्हतं. रवीचा, रत्नाचा एच.आय.व्ही. त्याही सोसतच होत्या.

रत्नाच्या मृत्यूनंतर काही काळात रवीला औषधांची गरज असल्याचं दिसून आलं. आपले पूर्वग्रह किती बळकट आणि वाईट असताना ना! तुमच्यासमोर कबूल करते की, माझ्या मनात आलं, आता या बाई, काही करून रवीच्या औषधाची जुळवणी करतील का? एव्हाना रवी निराशेनं नोकरी सोडून घरी बसला होता.

‘औषधं परवडण्यासारखी नाहीतच. माझ्या पेन्शनवरच सगळं चाललंय; पण एक विचारू? तशी आता बाकी काही जबाबदारी नाहीये तर मला दोन-तीन तासांची नोकरी मिळेल का कुठे, हॉस्पिटलात, तुमच्या ओळखीनं. रवीच्या औषधापुरते मिळाले तरी पुरे.’ त्या म्हणाल्या. त्यांचं वाक्य संपायच्या आत रवीनंच

विरोध केला, “ज्या वयात माझ्या पैशांवर आईनं जगायचं, त्या वयात, आईच्या पेन्शनवर मी जगतोय. आणखी हे नवं पाप मला लावू नका” म्हणाला. हेही सुलभाताईनी मानलं.

रवीची तब्येत त्यावेळी ठाकठीक होती. त्यामुळे त्याला तेव्हा निकडही जाणवली नाही; पण पुढे अपेक्षेप्रमाणे ती खालावली. एवढ्यात एक आशेचा किरण दिसला. सरकारी व्यवस्थेतून गरिबांना मोफत ‘एच.आय.व्ही.’ विरोधी ए.आर.टी. औषधे मिळू लागली. सुलभाताई उत्साहानं उठल्या. त्यांनी तिथली आवश्यक कारवाई केली. खेते घातले. रवीला औषधे मिळू लागली. त्याची तब्येत सुधारली. सुलभाताई म्हणाल्या, “बघ, मी म्हणते ना, देर है, अंधेर नाही.” खरं म्हणजे आता काय ‘अंधेर’ व्हायचा राहिला होता? औषधं घेऊन रवीची तब्येत सुधारली तरी तो उत्साहानं काही करू पाहतोय, असं अजूनही दिसत नाही. तो फक्त दिवसभर कुरकुरत असतो. ‘मला काहीच करणं जमलं नाही.’ मग, सुलभाताई त्याच्याशी जुन्या, फक्त चांगल्या दिवसांच्याच आठवणी काढतात. त्याचं मन रमवतात.

महिन्याकाठी इस्पितळात जायचं, औषधं घेऊन यायची. महिन्यातून एकदा आमच्याकडे फेरी टाकायची, हेच त्या दोघांच्या रोजच्या आयुष्यातलं आता विशेष उरलंय. सुलभाताईसाठी दिवसभर रवीचं करणं, त्याची सतत समजूत घालणं, त्याला ‘हे कर, ते करून बघ’, असं सुचवत राहणं एवढंच काम उरलंय. तरीही सुलभाताई तशा हसऱ्या आहेत. अजूनही आल्या की कुणाला पाणी दे, कुणाचं रडतं मूल सावर, असं करतच असतात.

परवा आल्या, तेव्हा म्हणाल्या, “आता तसं सगळं स्थिरस्थावर झालंय. रवी काही करत नाही, अजून; पण ठीक आहे. माझ्या पेन्शनमध्ये दोघांचं भागतंय. तेव्हा आता मला काहीतरी काम सांगा. एच.आय.व्ही. बाधित लहान मुलांसाठी काही करता आलं तर आवडेल. पैसे नकोत.”

आमच्याकडे आठवड्यात एक दिवस छोट्या मुलांसाठी खास वेळ ठेवलेला असतो, हे त्यांना माहीत आहे. “त्यावेळी मदतीला येत जाऊ का मी?” त्यांनी स्पष्टच विचारलं.

मी थक झाले आणि म्हणाले, “कंटाळला नाहीत का एच.आय.व्ही.ला सुलभाताई?”

“तुम्ही कुठे कंटाळलात?” त्या मलाच म्हणाल्या. मग पुढे त्यांनीच माझं कौन्सलिंग सुरू केलं. “तुम्ही एकदा सांगितलं होतं, की रवीची आई म्हणून मी एच.आय.व्ही.भारित आहे. माझं आयुष्य एच.आय.व्ही.नं बदलवलंय. मी तुमच्या वाक्याचा विचार केला, मला वाटतं तुम्हीही एच.आय.व्ही.भारित आहात. तुमच्या इच्छेनं असेल; पण तुम्ही एच.आय.व्ही.त काम करता म्हणजे तुमचंही आयुष्य एच.आय.व्ही.नं बदलवलं आहेच की!”

मला काहीच बोलायला सुचलं नाही. मी त्यांच्याकडे बघत राहिले. मला त्यांचं म्हणणं पटलेलंच होतं. मी एच.आय.व्ही.भारित आहे, असं मलाही वाटतंय. म्हणूनच या लेखमालेचं नावही ‘एड्स बरोबरचा प्रवास’ असं आहे; पण आश्चर्य होतं, ते सुलभाताईनी तसं म्हणण्याचं.

मला गप्प पाहून, त्याच पुढे म्हणाल्या, “आणि कंटाळण्याचं म्हणाल तर तुम्ही गेली पंधरा वर्षं हे काम करून कंटाळत नाही तर मला काय हक्क आहे कंटाळण्याचा. मी तर फक्त आठ वर्षंच एच.आय.व्ही.चा भार घेतेय.”

मला एकच वाक्य बोलण्याजोगं सुचलं, “सुलभाताई, तुम्ही धन्य आहात!”

जन्मापासून एच.आय.व्ही.

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

गेले सात महिने मी तुमच्यासमोर माझ्या या प्रवासाची कहाणी सांगतेय.

आता या लेखात मांडतेय, ते एच.आय.व्ही.बाधित बाळांबद्दल

आईकडून गर्भारपणात किंवा गर्भातून बाहेर येताना झालेली एच.आय.व्ही.ची लागण... ही त्या बाळाच्या पालकांसाठीही कधी न भरून येणारी भळभळती वेदना असते. कितीही ठरवलं तरी त्याकडे दूरस्थपणे बघता येत नाही. पालकांना तर ते शक्यच नसतं, मलाही फार अवघड जातं.

माझं म्हणणं थोडं स्पष्ट करते. ज्या ठिकाणी नवराबायको दोघांना किंवा आई असलेल्या कुणा बाईला लागण असल्याचं दिसतं, तेव्हा त्यांच्या मुलाबाळांचीही तपासणी करून घ्यायला सांगितलं जातं. १८/१९ वर्षांहून मोठ्या मुलांची तपासणी सामान्यपणे सांगितली जात नाही. आजाराच्या कालक्रमात एवढ्या काळात लक्षणं न दिसणं संभवत नाही. अर्थात याचा अर्थ १८/१९हून लहान मुलांना लागण असणारच, असा अर्थातच नसतो; पण शक्यता काढून टाकण्यासाठी हा सल्ला असतो. हा सल्ला का दिलाय, हे समजूनसुद्धा बहुसंख्य पालक मुलाबाळांची तपासणी करून घेण्याचं टाळत राहतात. आपल्या बाळाला लागण असेल तर या कल्पनेची सावलीही त्यांना भयचकीत करते. तशात मुलं दहा वर्षांहून मोठी-वाचणारी लिहिणारी असली तर फारच चिंता. न्यायसंस्थेचा आदेश तपासणीपूर्व समुपदेशनाचा असला तरी त्याला पालकांची तयारी नसते. काहीतरी 'रटफ' कारण तोंडावर फेकून किंवा सरळ दमदाटीनं मुलांची रक्ततपासणी करून घेतात. त्यातही मुलांची प्रकृती चांगली दिसत असली तर 'वेळ आलीच तर बघू, नाहीतर नकोच तो विषय मनातसुद्धा आणायला,' असा त्याचा नकारसूर असतो. त्याच्याशी लढावं लागतं.

कधीकधी एच.आय.व्ही. एवढीही जागा पालकांना देत नाही. बाळ आजारी पडतं आणि मग तपासणी करावीच लागते. कधीकधी तर पालकांच्या आधी बाळांच्याच एच.आय.व्ही.ची कल्पना येते आणि तिथून उलटा पालकांच्या लागणीचा शोध सुरू होतो.

एच.आय.व्ही.बाधित बाळांपैकी २०% बाळं पहिल्या वर्षा-दीड वर्षात आणि आणखी ४०% बाळं चौथ्या-पाचव्या वर्षापर्यंत आजाराच्या स्पष्ट खुणा दाखवू लागतात.

अशा प्रकारे घरातील तीन-चार माणसं बाधित असल्याचं कळतं त्या घरावर काय कोसळत असेल, ते कल्पनेनंही कळणं अवघडच आहे. सर्वांच्या तब्येतीची काळजी, तपासण्या, औषधं, खर्च, मिळकतीवर बंधनं, असंख्य प्रश्न तर आजसाठी असतातच; पण मूल म्हणजे भविष्यकाळ! त्याचं काय? त्याची वाढ नीट होईल का? खेळू शकेल का? त्याला/ तिला समाज वाळीत तर नाही ना टाकणार? आणि मग

पुढे त्याचं लग्न, त्यांची मुलंबाळं, असे दूर अंतरावरचे प्रश्नही मनाभोवती फेर धरतात, रात्र रात्र सतावत राहतात. या सगळ्यात, आपल्यामुळे आपल्या बाळाला हा आजार भोगावा लागतोय, ही खंत सर्वांत अधिक मन कुरतडणारी असते; पण याही प्रश्नांना सामोरं जावं लागतं आणि ताकदीनं पेलावं लागतं. ते पेलताना अनेकांना मी बघते आहे. दर शुक्रवारी दुपारी असे अनेक पालक आमच्या उपचार आणि सेवा केंद्रात मुलांना घेऊन येतात आणि माणसाच्या क्षमतेवरचा माझा विश्वास वाढवतात.

शुक्रवार दुपार आम्हा सर्वांसाठी नेहमीच वेगळी असते. दरवेळी सुमारे २०-३० बालकं तिथं आलेली असतात. सामान्यपणे १०-१२ वर्षांच्या आतली. एच.आय.व्ही. रक्तात असला म्हणून काय झालं? मुलं ही शंभर टक्के मुलंच असतात. कधी आजारांनं पेंगुळलेलीही असतात; पण एरवी एखाद्या बालभवनात दिसावा तसा त्यांचा दंगा, खेळणं, पळापळी, लपाछपी, इथंही सुरू असते. गेल्या काही वर्षांत आमच्याकडे ही बरीच मुलं येऊ लागलीत. पाच-सहा वर्षांपूर्वी खास दिवसही नसायचा. एरवीच्याच वेळांना अशी तीन-चार मुलं यायची. त्यांच्यासाठी कोणी वेगळा वेळ काढायचं नाही. फार तर खाऊ, काही खेळ, थोडी चित्रांची, गोष्टीची पुस्तकं समोर ठेवली तरी शांत बसायची. 'हा दवाखाना आहे. इथं दंगा नाही करायचा, डॉक्टर इंजेक्शन देतील हं' असला दमही पालक देत असावेत. मुलं चक्क गरीब, समजूतदार वागत. आता हे चित्र पालटलंय; कारण त्यांना आमचा रंग कळलाय. ती आता पालकांच्या दमदाटीला विचारतच नाहीत. कोणत्या कपाटात खेळणी, पुस्तकं आहेत, ते त्यांना नीट कळलेलं असतं, त्यामुळे काढून देण्याचा त्रास देतच नाहीत. स्वतःच घेतात. खेळायला लागतात. स्टुलावर चढून दूरचित्रवाणी सुरू करतात. हवी ती वाहिनी निवडतात. इथल्या डॉक्टर लोकांना दंगा न करण्याचं इंजेक्शन देताच येत नाही, उलट त्यांच्या मांडीवर- कडेवर चढून, गळ्यातला स्टेथोस्कोप खेळायला घेतला तरी चालतो, हे त्यांना उत्तम समजतं, अगदी नव्या आलेल्या बाळांनाही.

अर्थात, मुलांचं वागणं एकतर्फी नसतं. त्यांना आमच्या कार्यकर्त्यांची जबरदस्त फूस असते. इथल्या सेवा-उपचार केंद्राशिवायच्या वेगळ्या प्रकल्पात काम करणाऱ्या काही कार्यकर्त्यांनीही शुक्रवारी दुपारी एरवीचं काम न करायचं ठरवलंय. तो वेळ ते या मुलांसमवेत घालवतात. अजूनही काही लाजरी पिळं आईच्या पदरात तोंड लपवून बसलेली असतात, त्यांना मोकळं करून खेळांशी, रंगांशी वळवू बघतात. डॉक्टरकाकांनी तपासायला बोलावलं की मात्र मुलं पळतपळत येतात. आपणहून वजन करून घेतात, टेबलावर आपणहून झोपतात. फारतर कोणी 'मी टॅम्प्लीज घेऊन आलोय, लौकर तपासा, नाहीतर राज्य जाईल.' असं फर्मावतो

आणि डॉक्टरकाकांनी 'ओके बॉस' म्हटल्यावर खट्याळपणे खिदळतो.

आम्हा सर्वांवर मात्र या बालकांचा गाढ विश्वास आहे.

बालकांना औषधं देताना किती प्रमाणात द्यायचं, याचे तंत्र प्रौढापेक्षा वेगळं असतं. त्यानुसार बालकांसाठी देता येतील अशा प्रमाणात गोळ्या मिळत नाहीत. पातळ औषधं मिळतात ती तुलनेने महाग पडतात. मग मोठ्यांसाठीच्या गोळीचा भाग करून देण्याची तडजोड करावी लागते. गोळ्या कडू असतात; पण तरीही एकही दिवस न चुकता घ्यायच्या असतात, हे मोठ्यांपेक्षा मुलं अगदी काटेकोर पाळतात. काहीना 'रोज रोज काय ग मी औषध घ्यायचं' असा प्रश्न पडतो, नाही असं नाही; पण तिथंही फार ताणून धरत नाहीत. या मुलामुलींना आमच्या केंद्रात यावंसं वाटतं, इथं मोकळेपणा वाटतो, आमच्याबद्दल विश्वास वाटतो, ही आमची श्रीमंतीच आहे; पण त्यानं सगळ्या प्रश्नांना रिंगण घालता येत नाही.

बरेच प्रश्न असतात. दोन सांगते. पहिल्यांदा तुलनेने सोपा : इथं मुलं सहज वावरतात, तरी सगळ्याच गरजा इथं पुऱ्या होत नाहीत. काही वेळा काही तपासण्यांची गरज पडते. छातीचा क्ष-किरण फोटो काढायचा असतो किंवा आणखी काही. कधी इस्पितळात राहावं लागणार असतं. अशा वेळी मुलांना नेमकं कशाला तोंड द्यायचंय याची कल्पना नसते. अचानक वेळ आल्यावर ती घाबरतात. त्यांचा वैद्यकीय संरचनेवरचा विश्वास उडतो. या मुलांना नेहमीच वैद्यकीय साहाय्य घ्यावं लागणार असतं, त्यामुळे असं होणं परवडणारं नसतं. काही वेळा मुलं पुऱ्या इकडे आली की तक्रार करतात. तसं झालं तर बरं असतं; कारण मग निदान सारवासारवी करायला तरी जागा मिळते; पण काही वेळा तेही घडत नाही, मग मात्र यांचा आपल्यावरचा विश्वास कमी होतोय का, अशी काळजी वाटते.

या प्रश्नाला उत्तर म्हणून मी एक चित्रपुस्तिका तयार करायला घेतलीय. अनपेक्षित गोष्टींना तोंड द्यावं लागणार असेल तर त्यापूर्वी थोडी तयारी करून घेण्याचं काम, ही पुस्तिका करू शकेल.

पण त्याहून बरीच मोठी- किंबहुना एच.आय.व्ही.च्या भागातली अद्याप उत्तराची दिशा न सापडणारी एक समस्या असते, बालकांच्या लागणीबद्दल त्याला स्वतःला समजण्याची. या प्रश्नाला इतके फाटे फुटतात, की निर्व्याज उत्तर सापडतच नाही.

मुलांच्या हक्काच्या दृष्टीनं पाहावं तर त्यांना स्वतःचा आजार जाणून घेण्याचा हक्क असायलाच हवा; पण सांगायचं तर ते केव्हा? मूल आठ-दहा वर्षांचं होईपर्यंत या आजाराचा अर्थ सांगता तरी येईल का? आणि अर्थ कळणार नसेल तर सांगून तरी काय उपयोग?

पुढच्या टप्प्यावर काहीतरी अर्धांमुर्धा अर्थ कळू लागेलही; पण त्यामुळे मूल गैरसमज करून घेईल का? आईवडिलांबद्दल रागाची, घृणेची भावना त्याच्या मनात शिरिल का?

आईवडिलांनी अनेकदा त्यांच्या लागणीची बाब समाजापासून लांब, मनात खाजगीपणे जपलेली असते. हा पोच मुलांना साधेल का? समजा मुलं कुठे बोलून गेली तर त्याचे काय परिणाम मुलांना आणि त्यांच्या पालकांनाही भोगावे लागतील?

सांगणं असं अवघड, तर न सांगणंही सोपं नव्हेच. मानवी

हक्कांचा प्रश्न बाजूला ठेवला तरीही प्रत्यक्षातही अनेक प्रश्न उरतातच. लहान असेपर्यंत तुलनेने सहजपणे त्यांची समजूत पडते, पालक डॉक्टरांच्या शब्दाबाहेर जात नाहीत; पण कुमारवयात येणाऱ्या हड्डीपणातून, पालक म्हणतील त्याला विरोधच करायचा अशा कल्पनेतून औषधं नियमित घेण्यावर गैरपरिणाम घडले तर? वाचता येणाऱ्या मुलांना अगदी आमच्या उपचारकेंद्रातल्या नावाच्या पाटीवर 'एच.आय.व्ही. एड्स' हे शब्द वाचून शंका येऊ लागली तर? यामुळे पालक चांगलेच विवंचनेत पडतात; पण मुलं प्रश्नच विचारून सरळ भंडावून सोडत नाहीत तोवर 'पुढं पाहू' म्हणण्याचाच पालकांचा प्रयत्न असतो. सगळीच मुलं स्पष्टपणे विचारत नाहीत, काही स्वतःच्या मनातच निष्कर्ष काढून मोकळी होतात. ते जास्त घातक वाटतं.

हे जरी खरं असलं तरी पालकांच्या मान्यतेशिवाय परस्पर मुलांना 'सांगणं' मला योग्य वाटत नाही. मुलांना सांगायला हवंच, हे खरं असलं तरी सांगितल्यावर त्याचे बरेवाईट परिणाम होणारच असतात आणि ते पालकांना भोगावे लागणार असतात; आपण फक्त उपचारांपुरते मदतीला असतो, तेव्हा पालकांची तयारी मला महत्त्वाची वाटते. म्हणून उशीर होतोय, हे दिसत- पटत असतानाही मी पाऊल पुढे टाकत नाही.

नेहा आणि शर्वरी या दोघीही मुली आता १७-१८ वर्षांच्या झाल्यात. गेले तीन-चार वर्षं त्या उपचार घेत आहेत. दोघींच्याही आईवडिलांशी मी अनेकदा बोलत आले आहे; पण शर्वरीच्या पालकांचा अजून धीरच होत नाही. शर्वरी तर चांगली तल्लख मुलगी आहे. ती आजकाल जे प्रश्न विचारतेय, त्यावरून तिला शंका येत्येय; हे स्पष्ट आहे; पण ती सरळ प्रश्न करत नाही, तोवर आपणहून मी सांगू शकत नाही आणि त्यामुळे तिचा माझ्यावरचा विश्वास उडतोय, हे मला सर्वांत जाचक वाटतंय.

नेहाचे आईवडीलही बराच काळ असेच पुढेपुढे ढकलत होते; पण नेहानंच मला सांगा, असा पालकांजवळच हट्ट धरल्यानं, त्या दोघांनीच मला नेहाशी बोलण्याची विनंती केली.

आईवडील बाहेरच थांबले. नेहा आणि मी दोघी तासभर बोललो. नेहा दचकली, थोडी घाबरली, रडली, तरीही १८-१९ वर्षांच्या त्या मुलीनं मोठ्या समजुतीनं प्रश्नाची जाणीव करून घेतली. खूप प्रश्न विचारले. मी तिला सांगतेय, ते खरंच आहे, याबद्दल खात्री करून घेतली आणि मग आईवडिलांना सावरण्याच्या आणि त्यांच्यासमोर न रडण्याच्या कल्पनेला तिनं मनापासून सहमती दिली. मग मात्र ती उत्साहानं उठली, डोळे पुसून हसली. आईवडिलांना आधार देत, हसत; कदाचित जरा जास्तच खिदळत निघून गेली.

पुढच्या वेळी येताना नेहानं माझ्यासाठी तिनं स्वतः काढलेलं एक जलरंगातलं चित्र आणलं. त्या चित्रात किल्ल्याची तटबंदी होती. त्याच्या काही कोनाड्यांतून प्रकाशाला येण्याजाण्याची जागा होती तर काही कोनाडे तिनं बंद दाखवले होते. तटबंदीखालचा डोंगरउतार मात्र अगदी स्वच्छ आणि प्रसन्न होता. तिथं हिरवी हसरी झाडी होती. त्यांच्या तळांशी चिमुकली गवतफुलं होती. एरव्ही मला चित्रातलं फारसं कळत नाही; पण इथं कळलं. ते तिच्या मनाचंच चित्र होतं!

नातं विश्वासाचं ??

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

पतीपत्नीमधलं नातं विश्वासावर आधारलेलं असावं, ही अपेक्षा कोणाही पतीपत्नींची आणि त्यांच्या हितचिंतकांची असत असेल. ही अपेक्षा शंभर हिशशांनी पूर्ण झालेल्या जोडप्याला भेटायची मला फार फार इच्छा आहे. त्यांचा जाहीर सत्कार करायचीही माझी तयारी आहे; कारण मला विश्वासावर उभं राहिलेलं- म्हणजे 'सफल लग्न' ही जुगारात जिंकण्याइतकीच अद्भुत शक्यता वाटते.

माणूस या गोष्टीवर माझा अतिशय विश्वास आहे, तरीही दोन माणसांनी केलेल्या लग्नावर मात्र माझा विश्वास नाही. विषय लग्नाचा निघालाय म्हणून सांगते, एका लग्नाची गोष्ट.

इम्रान आणि जुलेखा हे दोघंही उपचारांसाठी आमच्याकडे येतात. ती दोघंही अगदी शहाणी माणसं आहेत. स्वतःच्या प्रकृतीची नीट काळजी घेतात. त्यांच्या मनात कुठलेही गैरसमज नाहीत. प्रमाणाबाहेर निराशा नाही. एच.आय.व्ही.ला त्यांनी पदरात सामावून घेतलेलं आहे. आज त्यांची समुपदेशकाची गरज अधूनमधून एखादी शंका, त्यानिमित्तानं भेटणं, गप्पा मारणं, इतकीच अगदी साधी सोपी असते. असं पूर्वी नव्हतं... कारण आता दोघंही विभक्त आहेत.

पहिल्यांदा जेव्हा आले, तेव्हा दोघं एकत्र होते. पती-पत्नी होते. वैद्यकीय तपासणी, सल्ला घेतल्यावर त्यांना समुपदेशनासाठी माझ्याकडे जाण्याची सूचना मिळाली. इम्राननं जवळजवळ नकारच दिला. डॉक्टरांनी पुन्हा एकवार विनंती केल्यावर जुलेखानं 'ठीक आहे' म्हटलं. ही त्यांची अनिच्छा ते माझ्या खोलीत शिरण्यापूर्वीच मला कळलेली होती. इम्रान तर काहीच बोलत नव्हता. जुलेखा माझ्या प्रश्नांना फारतर एकाक्षरी उत्तरं देत होती. त्यांना मोकळं करायला हरत-हानी मी प्रयत्न करत होते. इम्राननं दाद दिलीच नाही. जुलेखा मला नाउमेद न करण्याइतपत संवाद सुरू ठेवत होती. जुलेखा बी. ए. झालेली आणि इम्रान बी. कॉम. एवढं मला त्यांनी सांगितलेलं होतं. तेही प्रथम, दोघेही पदवीधर आहेत, असं. मग मीच विचारलं की, 'पण, म्हणजे नेमकं काय? बी. ए. की बी. एस्सी.?'

उत्तर... 'हो!'

मग मी विचारणार, 'बी.ए.? का...'

मग मान बी.ए.लाच हललेली पाहून मला ते कळणार, अशा रितीने. याचा अर्थ दिलेलं उत्तर विश्वासाहं नाही. खरं उत्तर सांगायची

इच्छा नाही.

पुढच्या भेटींना त्यामानानं जास्त सहजता आलेली होती; पण अनेकदा इम्रान औषधं आणायला वगैरे बाहेर निघून जाई. जुलेखा एकटीच येई. ती बोलून बाहेर पडताना इम्रान येई. हसे. 'पुढच्या वेळेला मी तुमच्याशी बोलण्यासाठी येतो,' असं म्हणे; पण तसं घडत नसे आणि मग एक दिवस जुलेखा एकटी आली आणि म्हणाली, "आता माझी नव्यानं ओळख करून देते- मी डॉ. जुलेखा. ग्रामीण रुग्णालयात वैद्यकीय अधिकारी म्हणून काम करते. मी आणि इम्राननं घटस्फोट घेतला." मला तिचं म्हणणं समजायलाच थोडा वेळ लागला; पण मग जुलेखानं मला शांतपणे सगळं सांगितलं.

जुलेखा डॉक्टर होती तर इम्रान इंजिनियर. लागण असल्याचं समजल्यावर जुलेखानं आणि इम्राननं बऱ्यापैकी वाचन केलं होतं. मी सांगत असलेल्या माहितीकडे त्यांनी दुर्लक्ष करण्यामागे हेही एक कारण असणार. त्यांना सगळं माहितीच होतं; पण मग इथं स्वतःचं शिक्षण, व्यवसाय खोटा सांगण्याचं काय कारण, असा प्रश्न माझ्या मनात आलाच. ही फसवाफसवी करण्यामागचं कारण जुलेखाची, तिच्या वैद्यकीय वर्तुळात हे कुणाला कळू नये, अशी इच्छा होती; पण पुढे, त्या नाटकालाही इम्रान सहकार्य देईना. इतकंच नाही तर त्या मुद्द्यावरून तो तिला ब्लॅकमेल करू लागला. 'तू माझ्यासोबत प्रेमानं राहा, नाहीतर मी डॉक्टरांना सांगेन.' तेव्हा जुलेखानं त्याला दूर करण्याचा निर्णय घेतला होता. जुलेखा आणि माझ्यात आजवर असलेली संवादातली दरी आता पारच संपली. ती अगदी मोकळेपणानं बोलत होती.

काहीच दिवसांत इम्रानही एकटा आला. त्यांही विभक्त झाल्याचं सांगितलं. तो स्वतः तर त्या दिवशी पहिल्यांदाच मोकळेपणानं माझ्याशी बोला. विभक्त व्हावंसं का वाटलं, याचं कारण मी दोघांनाही विचारलं. दोघांनीही सांगितलं, त्यात फरक नव्हता, फक्त दृष्टिकोन वेगवेगळा होता.

इम्रानच्या मते त्यांचं लग्न होण्यापासून प्रत्येक गोष्ट इम्राननं कष्टानं घडवून आणलेली होती. ही लागण होण्यामागं इम्रानकडून घडलेली चूक होती, हे इम्रानला मान्य होतं; पण 'पत्नीनं पतीची चूक पोटात घालायला नको का? एच.आय.व्ही. कळल्यापासून जुलेखाच्या हातातच मिळालं होतं. त्यामुळे काडीमोड घेण्याशिवाय दुसरा इलाज नव्हता. जन्मभर ऐकून कोण घेणार?'

तर जुलेखाच्या दृष्टीनं 'एच.आय.व्ही. हा आजार आहे, त्याला मी एकवेळ घाबरत नाही; पण नात्यातला अविश्वास मला सहन होत नव्हता. त्या उपर इम्राननं स्वतःची चूक मान्य केली असती, खऱ्या अर्थानं क्षमा मागितली असती तर तेही मी मानलं असतं; पण खाली मान घालतानाही आपल्या टोपीचा गोंडा वर असल्याचं सांगणारा हा माणूस मी जन्मभर सहन करू शकत नाही. मी सुशिक्षित आहे, आर्थिक दृष्टीनं स्वतंत्र आहे. समाज काही काळ त्रास देईल; पण नंतर विसरेल.'

लग्नबंधन दोघांनीही दूर केलं. ते एका अर्थी भलंच झालं; कारण सोबत असताना एकमेकांबद्दलची भावना रागाची संतापाची होती, आता ती खूप बरी, सहनशील स्वीकाराची होते आहे. दोघांनाही एकमेकांच्या तब्येतीबद्दल काळजी असते. दुसरं माणूस औषध नियमानं घेतं ना, याबद्दल विचारणा असते. दोघेही मिळवते आहेत; पण जुलेखाची नोकरी अधिक स्थिर आहे. त्यामुळे 'इम्रानला हवी ती औषधं पैसे नसले तरी द्या, मी पैसे भरेन' असं ती सांगते. तिच्याबद्दल बोलताना इम्रानचा स्वर ओला होतो. 'तिला फार सोसावं लागलं,' असं तो कधी अगदी उदास होऊन म्हणतो.

पण मग, हे विभक्तपण तुम्हीच तर ओढवून घेतलंत, ते कशाला? जरा थांबला असतात तर.. असा विचार माझ्या मनात सवयीनं येऊनही गेला; पण थोडं जास्त विचार करून, पाहताना मला वाटतं, दोघांनी मनानं चांगली आहेत. एकमेकांबद्दल आस्था, प्रेम असलेली आहेत; पण लग्नाच्या चौकटीत हा चांगलेपणा कोळपून गेला असता. या दोघांनी एच.आय.व्ही. अद्याप त्यांच्या बाकी घरदार, नातेवाइकांपासून पूर्णपणे लपवलेला आहे. त्यामुळे दोघांचे नातेवाईक, मित्र, कुणीही सोबत आलेले नाहीत. वरपांगी कुठलंही कारण न दिसता घटस्फोट घेण्याबद्दल दोघांनाही विशेषतः जुलेखाला समाजानं टोकलं असणार, हिणवलंही असणार; पण तरीही या जोडप्यानं वेगळं व्हायचं ठरवलं, हे बरंच झालं. त्या दोघांची लग्नाआधी दोस्ती होती. एकमेकांवर प्रेम होतं. लग्नाच्या चौकटीत ते सगळं कोळपून जगणार होतं. त्यापेक्षा आता एकमेकांबद्दल जाणीव आहे, काळजी आहे. अजून ते एकमेकांना भेटत नाहीत, संपर्क ठेवत नाहीत; पण कदाचित पुढे ते घडेल. त्यांची मैत्री, एकमेकांसाठीची मनातली जागा राहिल, वाढेल, अशी शक्यता तरी आज जिवंत राहते.

एच.आय.व्ही.च्या परिणामांनी माणसांची मनं अधिक मोकळेपणानं विचार करू शकणार असली, तर या साथीचा मला तो एक चांगला अतिरिक्त परिणाम वाटेल; पण असं नेहमी घडत नाही. इम्रान-जुलेखांची गोष्ट अपवादाचीच आहे. आणि अपवाद आशा जरूर दाखवतात; पण नियमच सिद्ध करतात.

आपल्या संस्कृतीचा परिणाम म्हणू का अजून काही; पण,

आमच्याकडे येणाऱ्यांमध्ये एच.आय.व्ही. बाधित अविवाहित पुरुष बरेच असतात; पण मुली अगदीच कमी. पुढच्या काळात तरुण, वयात आलेल्या; पण आधीच्या बालरुण मुली असतील. मागच्या लेखात उल्लेखलेल्या नेहा, शर्वरीसारख्या. विधवांचं प्रमाण मात्र बरंच असतं. मूल असलेली आई सहसा पुनर्विवाहाचा विचार करत नाही; पण मूल नसलं तर सहज करते. माहेरचंही त्यासाठी सहकार्य असतं.

अशा विवाहेच्छुकांची मी कधीकधी गाठ घालून देते. कुणाचं लग्न दुसऱ्या कुणी ठरवावं, हे मला एरवी कधीही पटलेलं नाही. माझ्या परिचितांपैकी कुणी कधी अशी अपेक्षा केली, की तुमच्या ओळखीत कुणी असेल सुयोग्य आमच्या अमुकसाठी, तर मी अगदी तत्परतेनं झटकलेलं आहे; पण इथं माणसाला माणसाचा आधार लागतो, असं मलाच वाटतं आणि मग मी चकक एक नाव-पत्यांची वही ठेवून माझ्या समुपदेशनातलाच तो एक भाग मानून लक्षपूर्वक निभावते. अशी काही लग्न ठरली आहेत, झालीही आहेत; तरीही मला फारसा आत्मविश्वास या बाबतीत नाही. कसा असणार? जुगार जिंकण्याची शक्यता असतेच. खात्री कशी असणार?

एड्स परवडला... भीती नको!

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

एच.आय.व्ही.च्या लागणीपेक्षा बऱ्याच जास्त वेगानं आणि घातकपणानं पसरत जाणारी आणखी एक साथ आहे- एच.आय.व्ही.बदलच्या भीतीची!

भीती वाटणं, ही काही जगावेगळी गोष्ट नाही. आपल्यापैकी प्रत्येकाला ती वाटते. त्यामुळे काही फरक पडतो, असंही होत नाही; पण एच.आय.व्ही.बदलची भीती नुसत्या व्यक्तीवरच नाही तर समाजावरही परिणाम करते. कोणत्याही कारणानं आपल्याला लागण झाली असेल किंवा होऊ शकेल, अशी शंका जरी आली तरी माणसं वेडीपिशी होतात. रात्र रात्र जागतात, अगदी आत्महत्येचाही विचार करतात, तर दुसऱ्या टोकाला एच.आय.व्ही. हा विषय समोरही येऊ न देण्याचा कसोशीनं प्रयत्न करतात. अगदी गम्मत म्हणून सांगते, माझ्या या लेखमालेबद्दल किंवा त्या निमित्तानं माझ्याशी अनेकजण बोलले, पण सार्वजनिक ठिकाणी चारचौघांत फारच क्वचित. स्वतःच्या नावानिशी पत्रं अगदी हाताच्या बोटानं वर मोजण्याजोगी; पण वाटेत, रस्त्यात बाजूला घेऊन दबकत शंका अनेकजण विचारतात. गम्मत म्हणजे, मी असं विचारलं, हे इतरांना सांगू नका, असंही बजावतात.

संशोधकांनी भीतीचे तीन प्रकार मांडलेले आहेत. समजा आपल्याला सापाची भीती वाटतेय. खरं म्हणजे एका अर्थी ही मृत्यूची-साप चावण्याची भीती असते; पण मृत्यू इतरही मार्गांनी येईल, त्याची भीती नसते. भीती सापाचीच.

समजा खराखुरा प्रत्यक्ष साप समोर दिसतोय. साप काही आपणहून इजा करत नाही; पण तरी जीवाचं पाणी व्हायचं राहत ना! साप विषारी आहे की नाही, हाही विचार होत नाही. हा पहिला प्रकार. दुसऱ्या प्रकारात साप नसतो. दोरी असते. ती सापासारखी वाटते. तिचीही भीती वाटते आणि तिसऱ्या प्रकारात साप नाही, दोरी नाही; पण साप असेलच, असं मनाला भासतं आणि काळजाचं पाणी पाणी होतं.

एच.आय.व्ही.- एड्सची भीतीही अशीच एका अर्थी मृत्यूची भीती असते आणि नसतेही आणि भीतीच्या तीनही प्रकारांतून ती

डोकावते.

मृत्यूशिवाय या भीतीचं आणखी एक कारण असतं की एच.आय.व्ही.चं नाव स्वैर वर्तनाशी जोडलेलं आहे. समाजमनात यामुळे माणसाबद्दलचं मत 'वाईट' होतं अशी कल्पना आहे. स्वैरवर्तन अजिबात नसणाऱ्यांना एच.आय.व्ही. होणारच नाही असं नाही आणि गंमत म्हणजे या लोकांना आपल्याला एच.आय.व्ही. गाठेल याची भीती कधीही वाटलेली नसते; पण कमी वा जास्त वेळेला स्वैर वर्तन करणाऱ्यांना ही भीती फार वाटते. समाजमनात आपल्याबद्दल 'वाईट' मत झालं तर काय? ही भीती त्यांना सर्वांत जास्त त्रस्त करते.

यातली गंमत अशी आहे की भीती वाटल्यानं त्यांची वागणूक अजिबात बदलत नाही. काही काळ थोडा पालट होतो; पण जास्त नाही. ही गोष्ट नुस्त्या एड्समध्येच नाही तर व्यसनं, अपघात अशा अनेक संदर्भात जगभर अशीच दिसते.

असं असूनही एड्ससाठी केल्या जाणाऱ्या बहुतेक जाहिरातीत एड्स म्हणजे मृत्यू, 'लैंगिक संबंधात कंडोम न वापरणे म्हणजे, चालत्या गाडीसमोर उडी मारणे' असे संदेश मांडले गेले. भीतीमुळे माणसं वागणूक बदलतील, असा त्यामागचा होरा होता; पण तो पार चुकीचा ठरला. या जाहिरातींमुळे स्वैर लैंगिक संबंधांना पायबंद बसला नाही, अगदी लैंगिक आयुष्याला सुरुवात करताना दोघांनी एच.आय.व्ही. लागणीची तपासणी करून घ्यावी, इतका साधा मुद्दासुद्धा मनापासून स्वीकारला गेला नाही. आपणहून ही तपासणी करून घ्यायला लोक तयार होत नाहीत आणि तसा कायदाच हवा असं म्हणतात. वागणुकीत बदल होत नाही तरी भीतीची रूपं वेगवेगळ्या प्रकारानं मात्र दिसत असतात. त्या रूपांकडे मी वाचकांचं लक्ष वेधते आहे.

आज एच.आय.व्ही. चोहीकडे दिसतोय. हा आपला विषय नाही, असं काही वाचकांना अद्याप वाटत असलं तरी ते वास्तव नाही आणि आज नाहीतर उद्या किंवा निश्चितपणे परवा आपल्या परिचयाच्या वर्तुळात कुठे ना कुठे एच.आय.व्ही.चा संदर्भ येणार

यात शंका नाही. असा येईल तेव्हा आपल्याला या भीतीकडे स्वतःसाठी वा इतरांसाठी मोकळेपणानं बघता यावं.

भीतीचं एक रूप मला बरेचदा दिसतं; पण वाचकांना दिसत नसणार. एच.आय.व्ही. बाधित व्यक्ती, इतरांना हे कळू नये यासाठी अतिशय दक्ष असतात. दवाखान्यातसुद्धा वेगळंच नाव सांगतात. पत्ता देत नाहीत किंवा खोटा देतात. 'तुम्ही कोणाला सांगणार नाही ना?' यासाठी तीनतीनदा खात्री करून घेतात. यातून मग कधीकधी विनोद घडतात. एका गावातले बरेच जण आमच्याकडे रुग्ण म्हणून येतात. बहुतेकांना आणखी कोण कोण येतं, हेही माहीत होतं. आपल्या मुलाखतीच्या दिवशी आणखी कुणी वेळ घेतलेली नाही ना, हे सर्वजण आमच्या स्वागतकक्षातल्या वहीत पाहून घेत. एवढं करूनही कधी अचानकपणे गाठ पडेच. मग खोटी कारणं सांगण्याची, शोधण्याची तारांबळ होई.

अनेकजण औषधाच्या डब्या बदलून वेगळ्या डबीत काढून ठेवतात. तपासण्यांचे निकाल लपवून ठेवतात किंवा फाडून टाकतात. एक खोटं लपवायला दहावेळा खोटं बोलावं लागतं. काहीजण तर निकाल फाडून टाकून जे होईल ते होईल, असं ठरवून विषयच मनातून काढून टाकतात. खूप आजारपण आल्यावर आमच्याकडे येतात आणि मग आपल्याला कळतं की ही आजारपणं टाळता आली असती. वेळेवारी 'विशेष' औषधं म्हणजे अ.आर.टी. सुरू करून प्रकृती थाऱ्यावर ठेवता आली असती.

एड्स हा आता मृत्युलक्षी नव्हे तर केवळ गंभीर आजार मानायला हवा आणि असे अनेक आजार आहेत की! कॅन्सर, मधुमेह यांसारखे आजार बरोबरीनं किंवा कधी जास्त घातकही आहेत; पण ते कोणी फार लपवत नाही; पण एड्स मात्र लपवला जातो.

याचा एक परिणाम असा होतो की अनभिज्ञ नातेवाईक, भाऊबहीण, आईबाप आग्रह करायला लागतात. लग्न न झालेली लग्न करायचं म्हणतात; मूल नसलं तर ते हवं म्हणतात. एक मूल असलं तर अजून एक तरी हवं म्हणतात. मुलगा हवाच म्हणतात. खरं म्हणजे एरवी माणसं, दुसऱ्यांचं ऐकून निर्णय घेतातच असं नसतं. त्यात लग्न, मूल हे काही साधे निर्णय नव्हेत. आयुष्यावर मोठे परिणाम करणारे आहेत. शिवाय एच.आय.व्ही.त दुसऱ्या माणसाला लागण देण्याची शंकाही जोडलेली असते. तरीही अनेकजण नातेवाईकांच्या या आग्रहाला मान देतात.

ही 'मान' पुढे अडकेल की कापली जाईल, याची चिंता त्यांना कुरतडत असतेच; पण जर आपण लोकांचं ऐकलं नाही तर लोकांना आपल्याला एच.आय.व्ही. असल्याचं कळेल, अशी भीती त्यांच्या मनात दबा धरून बसलेली असते.

आपल्याला लागण झालेलीय, हे इतरांना सांगण्याची तशी कायदेशीर काय नैतिक गरजही नाही; पण जेव्हा या लपवण्याचे परिणाम त्यांच्या स्वतःच्याच जीवनावर ओरखडे ओढतात, तेव्हा असं का करावंसं वाटतं, याकडे बघण्याची गरज पडते.

यामध्ये इतर नातेवाईक हा एक वेगळा भाग असतो; पण स्वतःच्या जोडीदारापासूनही लागणीची गोष्ट लपवण्याकडे असलेला कल आणि प्रयत्न, प्रश्नाचं रूप गंभीर करतात.

इथे 'सान्याजर्णी'च्या वाचकांसमोर माझं एक निरीक्षण नोंदवणं आवश्यक आहे. जोडीदारापासून लपवण्याचा कल स्त्रियांमध्ये अगदी क्वचितच दिसतो. एकतर तशी संधीही त्यांना कमीच प्रमाणात मिळते. बरेचदा त्यांची तपासणीच पतीच्या जोडीदाराची म्हणूनच झालेली असते. तसं नसलं तरी त्या सहसा पतीसमवेतच आमच्याकडे आलेल्या असतात. क्वचितच बाई पतीला सांगायला तयार नसते, गंमत म्हणजे, हाही विचार तिचा स्वतःचा नसून माहेराकडून सुचवलेला असतो.

पण पतीनं पत्नीपासून लागण लपवून ठेवण्याचा प्रश्न मात्र समुपदेशकाची परीक्षा बघतो. शक्य असेल अशा ठिकाणी ९९% लोक हा आग्रह धरतात. मग जबरदस्ती, भीती असं काहीही न करता या प्रश्नाला उत्तर शोधावं लागतं. ते शोधता येतं, हे मी अनुभवानं, खात्रीनं सांगेन; पण या प्रश्नाला वारंवार सामोरं जावं लागतं एवढं खरं.

रुग्णांच्या मनातल्या या भीतीच्या मुळातलं कारण समाजाच्या मनातल्या भीतीमध्ये असतं आणि समाजाच्या मनातल्या भीतीचे निदान एक महत्त्वाचं कारण डॉक्टर लोकांच्या मनातल्या भीतीत दिसतं.

भीती अज्ञानामुळे उपजते, असं म्हणतात. ते इथं अगदी तंतोतंत खरं असतं. एकेकाळी वैद्यकीय शिक्षणात एच.आय.व्ही.चा साहजिकच अंतर्भाव नव्हता, त्यावेळी शिकलेले आज शिकवणाऱ्यांच्या जागी आहेत. त्यांना अनेकदा हा विषय येत नसतो. न येण्यातून मनात भीती असते. या भीतीची आणि थोडी अज्ञानाचीही त्यांच्या हाताखाली शिकणाऱ्यांच्या मनात लागण होते. अज्ञान नंतर वाचन करूनही कमी करता येतं; पण भीती काढून टाकता येत नाही. भीतीच्या साथीची खरी सुरुवात इथे होते.

डॉक्टरांच्या मनातली भीती असते ती स्वतःला लागण होणार नाही ना, अशी. खरं म्हणजे अगदी सामान्य सार्वत्रिक दक्षता घेतल्या तरी डॉक्टरांना एच.आय.व्ही.चा धोका दूर ठेवता येतो. तरीही डॉक्टर्स, रुग्णाला एच.आय.व्ही. आहे, असं कळलं की रुग्णाला सरळ बाहेरचा रस्ता दाखवतात. त्यात रुग्णानं स्वैर वागणुकीनं 'मजा' करून आजार ओढवून घ्यायचा तर आम्ही का त्याच्यासाठी

धोका घ्यावा, असा एक विचारही असतो.

काही वेळा अज्ञानही दूर होतं; पण दृष्टिकोन बदलत नाही; पण मग हे डॉक्टर लोक परिस्थिती वापरून घेतात. 'आम्ही घेत असलेल्या जोखमीची (?) किंमत म्हणून, ते रुग्णाकडून अनेकपटींनी पैसे वसूल करून घेतात.

काही ठिकाणी ज्ञान-अज्ञानाचं घातक अर्धवट मिश्रण होतं. मग असे काही डॉक्टर अ.आर.टी. औषधांचा बेदरकारपणे वेडावाकडा वापर करतात. मिश्रण स्वरूपातच द्यायच्या औषधांपैकी एखादंच देतात. चाचणी मात्रा न देता सरळ पूर्ण औषधं सुरू करतात. काही दिवस औषधं घेतल्यावर बंद करून टाकतात. रुग्णांच्या प्रकृतीचं अक्षरशः खोबरं करून ठेवतात. हे ते दुष्टपणानं नव्हे तर अज्ञानामुळे करतात.

रुग्णसेवा देताना अपघातानं जर सुई किंवा धारदार उपकरणांनं त्यांना स्वतःला जखम झाली तर त्यातून लागण होण्याची किती शक्यता आहे हे अजमावून जर त्यानं शक्यता दिसली तरी लागण होऊ नये यासाठी प्रतिबंधक योजनेसाठी पद्धतशीरपणे औषधांचा वापर करता येतो; पण जेव्हा मनात भीती भरून जाते, तेव्हा हे काही सुचत नाही, मग डॉक्टर्स सरळ प्रतिबंधक औषधांनाच हात घालतात. गरज आहे की नाही, या विचारांना मनात थाराही दिला जात नाही. गरज नसतानाही घेतलेल्या या तशा तीव्र औषधांचा त्रास विनाकारण भोगतात आणि नंतर तपासणी करून लागण नसल्याचं कळेपर्यंत स्वतःची झोप उडवून ठेवतात. असे डॉक्टर नंतर येणाऱ्या एच.आय.व्ही.बाधित रुग्णांना बाहेरचा रस्ता दाखवणार, यातही शंका नाही.

डॉक्टरांच्या मनातलीच अशी भीती रुग्णांच्या नातेवाइकांमध्येही दिसते. एच.आय.व्ही. बाधित नवऱ्याची बहीण वैधव्य पदरी येऊन परत माहेरी आल्यावर, तिच्या वहिनीनं काडीमोड घेऊन आपली मुलं उचलून स्वतःचं माहेर गाठण्याचेही प्रसंग घडतात. म्हाताऱ्या आईवडिलांना लागण असली तर घराबाहेर काढलं जातं. लागण असलेल्या मुलाला समजुतीनं घर सोडून जाण्याचा सल्लासुद्धा क्वचित का होईना; पण मिळतो. बाधित सुनेला स्वीकारणं तर तसं बरंच अवघड. काही वेळा स्वीकारलं जातं; पण 'याला हात लावू नको, मुलांना घेऊ नको, भांडी, कपडे वेगळे ठेव; असे निर्बंध तर लादले जातातच. हे सगळं ठाशीव समाजकल्पनांच्या प्रभावांखाली घडतं आणि त्यामागं एच.आय.व्ही.बद्दलच्या भयंकर भीतीचं सावट असतं.

एच.आय.व्ही.बद्दल आता काहीच माहीत नाही, असं फारसं दिसत नाही; पण माध्यमं, डॉक्टर्स आदींकडून मिळालेल्या अर्ध्यामुर्ध्या माहितीवर भीतीच पोसली जातेय.

सुरुवातीला आपण भीतीचे तीन प्रकार बोललो होतो, त्यातला

तिसरा- काहीच नसताना नुसत्याच भीतीच्या भाराखाली तडफडण्याचा. एच.आय.व्ही.विषयी अर्धवट माहिती अशा तडफडण्याची वेळ आणते. दर आठवड्यात निदान एक तरी जण असा भेटतोच. हा एक खास गटच असतो. या गटाच्या लोकांमध्ये गरीब माणसं नसतात. गरिबांना मृत्यू, दूषणं वगैरेंसाठी मनाचा वेळच उपलब्ध नसतो. हे लोक थोडं किंवा फार शिकलेलेच असतात. ते एक फाईल घेऊन येतात. त्यात कमीत कमी ६० ते २०० तपासण्यांचे रिपोर्ट ओळीने लावून ठेवलेले असतात. तपासण्यांमध्ये वेगळं काही नसतं. एच.आय.व्ही.च्या लागणीची शंका फेडून घेण्यासाठी सुचेल ती आणि सुचवेल ती तपासणी केलेली असते. गंमत म्हणजे सर्व रिपोर्ट लागण नसल्याचा निर्वाळा देत असतात.

लागण नसल्याचं स्पष्ट करणाऱ्या तपासण्यांना पुन्हा खात्री करून घेण्याचीही गरज नसते; पण इथे तर अनेकवार पुन्हापुन्हा ती केलेली असते.

विचारल्यावर कळतं, त्यांच्या जीवनात काही काळापूर्वी एखादा 'प्रसंग' घडलेला असतो, हा प्रसंग बरेचदा शरीरसंबंधाचा असतो. कधीकधी त्यावेळी निरोधही वापरलेला असतो; पण मन मानत नसतं.

मग मनानं भरलेली भीती घालवायला ही माणसं चळ लागल्यागत तपासण्यांवर तपासण्या करत सुटतात. माझ्या खोलीत शिरताना त्यांच्या चेहऱ्यावर सशाचे भिन्ने भाव असतात. ते प्रथम माझ्याकडे येणारे सगळे रुग्ण एच.आय.व्ही.बाधित असतातच का, असं मला विचारतात. आपण आत येताना कुणी बघत नाही ना, याकडे त्यांचं सगळं लक्ष असतं.

नोकरीसाठी मुलाखतीला येताना आणावी तशी या 'बायोडाटा'ची जाडीजुडी फाईल ते माझ्यासमोर ठेवतात आणि मी ती चाळू लागल्यावर थरकापत, घाबरलेल्या आवाजात विचारतात, "तुम्हाला काय वाटतं, मला एच.आय.व्ही. असेल का नसेल?"

या लोकांनी बहुतेक वेळा संपर्क- जाळ्यातून भरपूर माहिती गोळा केलेली असते. त्यामधून त्यांच्या मनातला गोंधळ सहसा वाढलेलाच असतो.

'या एवढ्या तपासण्यांवर आजवर ४०-५० हजार रुपये खर्च झाले असणार' असा पुणेरी हिशोब केल्याशिवाय मला राहवत नाही. यानंतर एकही पैसा या माणसाला असाच वाया घालवून द्यायचा नाही, असं ठरवून मी म्हणते, "तुम्ही आधी बसा तर! आपण बोलूया!"

माझा प्रवास पुढे चालूच

- डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, पुणे

'एड्सबरोबर प्रवास' लिहायला सुरुवात केली तेव्हा तीन-चार लेखांइतकाच त्याचा आवाका असेल असं मी आणि संपादकांनी मानलं होतं; पण दोन-तीन लेखांनंतर संपादकांनी 'तुम लिखते रहो...' म्हटलं, तेव्हा माझा तसा तीळकणाएवढा अनुभव 'मिळून साऱ्याजणीं'सह वाटून घेण्याचा मजा और भी आने लगा.

वर्षभर सदर लिहिण्याचा अनुभव असल्यानं त्यातल्या जबाबदारीची जाणीव होतीच. तरीही फारशा कुशंका न काढता मी लिहायचं ठरवलं. बंधन स्वीकारून मोकळी झाले.

एच.आय.व्ही. - एड्स या विषयाभोवती गैरसमजांचं, भीतीचं, दूषणांचं वारूळ जमा झालेलं आहे. या वारूळाच्या केंद्रात आहे, पुरेशा ज्ञानाचा, माहितीचा अभाव. याचा परिणाम या विषयाला सतर्क-सक्षमपणे तोंड देण्यापेक्षा त्याकडे दुर्लक्ष करण्यामध्ये दिसतो. एड्सपेक्षा महत्त्वाचे मानावेत असे अनेक प्रश्न आपल्यासमोर आहेत, असतातच; तेव्हा सर्वांनी याच एका प्रश्नाकडे पाहावं असा हेतू शहाणपणाचा नाही. फक्त तो काही गटांचा प्रश्न आहे, माझा नाही. असं मानलं जातं त्याला माझा विरोध आहे.

महाराष्ट्रात सर्वसामान्य एकंदर समाजात एक-दोन टक्क्यांना लागण आणि त्यांचे जवळचे प्रत्येकी तीन-चार अशा पाच टक्क्यांचा हा प्रश्न मानला तरी त्यासाठी उरलेल्या पंच्याणवांचा स्वीकार महत्त्वाचा आहे. स्त्री-प्रश्नांच्या संदर्भात निम्म्यांचा प्रश्न असूनही उरलेल्यांना 'तुमचा प्रश्न तुम्ही सोडवा, आमचा काय संबंध' असं वाटल्यानं त्याची तड लागत नाही, हे तर आपण पाहतोच.

लागण टाळण्यासाठी, निरोध, आरोग्य सेवा देताना सार्वत्रिक नित्य दक्षता, औषधोपचार आणि लागण झाल्यास औषधं अशी तांत्रिक माहिती दोन ओळीत संपते; पण या माहितीचा जीवनात उपयोग करून घेणं न साधल्यानं एड्समुळे मृत्यू पावणाऱ्यांचं प्रमाण पुरेसं घटत नाही. असं होण्याचं कारण समाजानं केलेल्या अस्वीकारात आहे. याकडे साऱ्याजणांसह साऱ्याजणींनीही पाहावं हीच एक विनंती मी या सदरातून आपल्याला करते आहे.

पण यापलीकडे, आज या सदराचा शेवटचा लेख लिहिताना मला वाटतं, की मला माझ्या हेतूपलीकडे जाता आलं. मित्रमैत्रिणींसह सुखदुःखाच्या चार गोष्टी करण्याची संधी मिळाली. मनात भरून राहिलेल्या अनेक कहाण्यांना अक्षरमंचावर यायला मिळालं, ते साऱ्याजणींमुळेच.

'तुम्हाला स्वतःलाही लागण झाली असती, तर...?' या क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येकाला कधीतरी कुणीतरी हा प्रश्न विचारतंच. या विषाणूचा शोध लावणाऱ्या रॉबर्ट गॅलीनाही हा प्रश्न विचारला गेल्यावर ते म्हणाले होते, 'मी उरलेलं आयुष्य त्या विषाणूला नष्ट करण्यासाठी औषध संशोधनात वेचें.' डॉ. गॅलीचं उत्तर अनेकांना पथदर्शी, जगण्याचा उत्साह वाढवणारं वाटतं. मला मात्र हे उत्तर पटत नाही. मला वाटतं, हे करण्यासाठी लागण होण्याची वाट कशाला बघावी, हे एरवीही करावं, मला हा प्रश्न विचारला गेला तेव्हा मी औषधं घेईन, इतर कुणाला लागण माझ्यामुळे होऊ देणार नाही वगैरे सामान्य उत्तर दिलं. विचारणाऱ्यांना त्याची अपेक्षा नव्हती. त्यांनी पुन्हा ठोकून विचारलं; पण माझ्याजवळ दुसरं उत्तरच नाही. कारण मला खरोखर असं वाटतं की, एच.आय.व्ही. - एड्सच काय, पण कुठलाही प्रश्न समजावून द्यायला तो स्वतःवरच यायची गरजच नसते. त्यापुढे जाऊन त्या विषयात उतरण्यासाठीही शिक्षण, आवड, इच्छा, क्षमता वगैरे असल्या तरी पुरेसं आहे की. आणि आधीचं काम करणाऱ्यांना त्या रस्त्यावरचे कानेकोपरे पाठ असल्यानं लागण झालीच तर त्याचा प्रवास सहज होईल, त्याचा जराही ताण येणार नाही, याहून वेगळं काय घडावं! मला वाटतं, स्त्रियांनी स्त्रीप्रश्नांसाठी, दलितानांनी, समलिंगी पुरुषांनी, विविध धर्मीयांनी आपापल्या प्रश्नांसाठी लढावं यात गैर नाही. गैर आहे ते इतरांना तो प्रश्न स्वतःचा नाही असं वाटण्यात 'स्वतःला लागण' असल्याची कल्पना करायला लावणाऱ्या या प्रश्नाचं अजून एक वैशिष्ट्य आहे. हा प्रश्न एम्पथी किंवा स्वानुभूतीकडे आपल्याला नेतो. स्वानुभूती म्हणजे 'दुसऱ्याच्या चपलेत पाय घालून बघणं.' असं बघितल्याशिवाय चप्पल नेमकी कुठं टोचतेय, चावतेय ते कळणार नाही. काउन्सेलिंग मग ते कुठल्याही विषयातलं असो करणाऱ्यांना 'एम्पथी' शिकावी लागते. ती केवळ अभ्यासाचा

मुद्दा म्हणून नाही, तर सातत्याच्या अनुभवात त्याचा भाग असावा लागतो. एच.आय.व्ही. काउन्सेलिंग करणाऱ्या माझ्यासारखीला कुणी प्रश्न विचारेल तेव्हाच नाही तर नेहमीच ही कल्पना करावी लागते. त्यातला एच.आय.व्ही. हा अंगठा समान असला तरी चप्पल खुपत-चावत असते ती प्रत्येक वेळी वेगवेगळी. आणि तो फरक त्या त्या व्यक्तीच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, शारीरिक वैविध्यांचा असल्यानं वेगवेगळ्या तऱ्हेनं व्यक्त होत असतो. एच.आय.व्ही.पुरता मुद्दा पाहिला तर अगदी एक-दोन ओळींचं नाही, तरी एक कोष्टक मांडून दाखवता येईल इतका सरसहा, धोपट आहे. वय, लिंग, गर्भारपण इ. अमुकतमुक असेल तर येणारे प्रश्न असे असे, त्यावरचे उपायपर्याय तसे तसे, इतकं ते सोपं आहे. त्यातलं वैविध्य असतं ते त्याशिवायचंच. साहजिकच एच.आय.व्ही.चा प्रश्न हा खरं म्हणजे मानवी नातेसंबंधांचा, सत्य, न्याय, विश्वास, जाणीव या नीतिमूल्यांचा आहे, असंच त्यामधून स्पष्ट होत राहतं.

सुनीला चव्हाण आणि तिच्या पतीशी बोलताना मला या वरच्या मुद्द्याची स्पष्टता स्वच्छपणे आली. कशी ती सांगते. सुनीला चव्हाण पहिल्यांदा आल्या, तेव्हा त्यांच्या समजुतीप्रमाणे श्री. चव्हाण आणि मुलगा राहुल या दोघांनाही लागण आहे असं त्या म्हणत होत्या. रिपोर्ट्स जवळ नव्हते; पण तसं त्यांना श्री. चव्हाणांनीच सांगितलं होतं. चव्हाणही सोबत होते. त्यांना कुणा डॉक्टरनं सांगितलं होतं. राहुल आजारी पडला, म्हणून त्याची काहीतरी तपासणी झाली. ती बघून श्री. चव्हाणांनी स्वतःचीही रक्ततपासणी केली. इत्यादी. श्री. चव्हाण आणि बाळाला लागण याचा अर्थ सुनीलालाही लागण असणारच असा साधा अंदाज निघतो. असं वाटून, तरीही खात्री करण्यासाठी एकवार रक्ततपासणी करायची ठरून आम्ही बोललो.

राहुलच्या वेळी बाळंतपणात दूषित उपकरणं वापरल्यानं ही लागण झाली असावी असं श्री. चव्हाणांनी सुनीलाला सांगितलं होतं. त्यावर तिनं तेव्हा पूर्ण विश्वास ठेवला होता. लागणीच्या कारणाच्या खोलात न जाता, आता परिस्थिती समजून-स्वीकारून पुढं जाऊ या असा माझा सूर होता.

बाळाला लागण आहे हे कळलेलं जोडपं नेहमीच खूप निराश असतं, तसंच हेही होतं. तरी सुनीला धीरानं उभी होती. रक्ताचे नमुने तपासणीसाठी पाठवले, तिघांचेही.

पुन्हा जेव्हा चव्हाण दांपत्य माझ्यासमोर घरी सापडलेले रिपोर्ट्स घेऊन आले, तेव्हापर्यंत तपासणीचे रिपोर्ट्सही आलेले होते. या सगळ्या रिपोर्ट्सची सरळ संगती लावून बघितली तर वेगळंच चित्र दिसलं. श्री. चव्हाणांनाच फक्त एच.आय.व्ही.ची लागण होती. बाकी दोघांही एच.आय.व्ही. निगेटिव्हच होते. बाळाच्या एका वेगळ्याच तपासणीत 'पॉझिटिव्ह' असा शब्द

वाचून चव्हाण म्हणाले, 'मला वाटलं.'

बाळ आणि सुनीलाला लागण नाही, म्हणजे एच.आय.व्ही.चा प्रश्न त्या घरासाठी आधीच्या तुलनेत खूपच कमी झालेला दिसत होता. मलाही फार आनंद झाला. तशात सुनीला गर्भवती होती. होणाऱ्या बाळाला लागण होऊ नये म्हणून हे करू ते करू, आदल्या दिवशी बोललो होतो. आता तोही प्रश्न सुटला होता. इतकं असूनही सुनीलाबाईंचा चेहेरा विवर्णच दिसत होता. त्या गप्पच होत्या. मला जरा आश्चर्य वाटलं म्हणून, आणि पद्धत म्हणूनही, मी दोघांशी एकेकटं पाच-पाच मिनिटं बोलण्याची विनंती केली.

सुनीला उठून बाहेर निघून गेली. चव्हाणांना सुरक्षिततेच्या कंडोम वगैरे सूचना देऊन मी विचारलं, की सुनीला सोडून कधी कुणाशी लैंगिक संबंध आले आहेत का? चव्हाण प्रथम गप्प बसले, गोपनीयतेची खात्री दिल्यावर म्हणाले, "आठवत नाही."

हे 'आठवत नाही' उत्तर मी अनेकदा अनेकांकडून ऐकलंय म्हणून मी आता थक्क होत नाही. एरवी या उत्तराला माझ्या दृष्टीनं तोड नाही.

सुनीला समोर येऊन बसली. तिला काही विचारावं लागलंच नाही. 'बाळाला, मला लागण नाही याचा खूप आनंद झाला हो मला; पण ते म्हणत होते तसा बाळंतपणातल्या दूषित उपकरणांनी झालेला एच.आय.व्ही. परवडला असता मला. आता ते मान्य करत नसले, तरी मला कळतंय की मी फसवली गेले. राहुलला नाही, ते फार बरं झालं; पण संसारात मूल हवं, तसा विश्वासही हवा ना, तो कुटून आणू मी आता?'

सुनीलाला एच.आय.व्ही. नाही. तरीही तिच्या चपलेत पाय घालून पाहताना मला तिची बोच कळली. तुम्हालाही कळली ना?

यासारख्या प्रश्नांना उत्तरं शोधता येत नाहीत, त्यांचा ताठपणानं सामना करावा लागतो. त्यासाठी हिम्मत जमा करावी लागते. तिच्यासोबतीनं राहायचं असतं. हे सोबतीचंच काम आपलं आहे.

या कामानं थकायला होत नाही, असं नाहीच. माझं थकणं पाहून मैत्रिणी कधी काळजीनं विचारतात, 'तुझा हा प्रवास संपणार तरी कधी?' मीही स्वतःला विचारते. खूप विचार करकून मला एकच उत्तर सुचतं, एच.आय.व्ही.तला फक्त एच.आय.व्ही. उरला की मी हे काम सोडून देईन. त्याला जोडून येणारे सामाजिक दूषणाचे, वाळीत टाकण्याचे, अविश्वासाचे आणि शेवटी आर्थिक अभावाचे मुद्दे संपले की मला या कामात राहण्याची गरज वाटणार नाही. तोपर्यंत मात्र रस्ता समोर आहे. अंगात चालण्याची धमक आहे. सोबतीला सहकारी आहेत. अजून काय हवं?

◆ ◆ ◆